

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Zeynallı Şəmsurə Elşənxan qızı

(MAGİSTRANTIN A.S.A)

“Müasir Azərbaycan iqtisadiyyatında dolayı vergilərin fiskal xüsusiyyətləri.

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı 060403 “Maliyyə”

İxtisaslaşma “Vergi və vergiqoyma”

Elmi rəhbər: **Magistr proqramının rəhbəri**

dos. i.e.n. Rzayev İ.M.

dos. i.e.n. Məmmədova G.M.

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Ələkbərov Ə.Ə.

BAKİ -2018

Giriş.....	3
I. Fəsil. Azərbaycan Respublikasının vergi sisteminin formalaşmasının nəzəri- metodoloji əsasları.....	9
1.1.Vergi sisteminin formalaşmasının nəzəri əsasları və xüsusiyyətləri....	9
1.2.Vergilərin funksiyaları, təsnifatı və dolay vergilərin vergi sistemində rolu.....	21
II Fəsil. Dolay vergilərin tətbiqinin mövcud vəziyyəti və dövlət büdcəsində onların rolu.....	31
2.1. Əlavə dəyər vergisinin mahiyyəti, hesablanması metodları və dövlət büdcəsinə köçürülməsi xüsusiyyətləri.....	31
2.2. Aksiz vergisinin tətbiqinin müasir vəziyyəti və dövlət büdcəsinə ödənilməsi qaydaları.....	38
III Fəsil . Ölkəmizin vergi sistemində aparılan islahatların əsas istiqamətləri və dolay vergilərin fiskal funksiyasının təkmilləşməsi perspektivləri.....	54
3.1.Azərbaycan Respublikasında vergi sistemində aparılan islahatların əsas istiqamətləri.....	54
3.2. Dolay vergilər üzrə büdcə ilə hesablaşmaların uçotunun təkmilləşdirilməsi yolları.....	65
3.3. Dolay vergilərin auditinin təkmilləşdirilməsi yolları.....	69
Nəticə və təkliflər.....	79
Ədəbiyyat siyahısı.....	83

GİRİŞ

Bildiyimiz kimi dolayı vergilər keçid iqtisadiyyatlı dövlətlərlə yanaşı ölkəmizində büdcə daxilolmalarında xüsusi yer tutur və bu dövlət büdcəsinin stabil gəlir mənbəyi olunduğundan və mühüm fiskal funksiya yerinə yetirdiyinə onların uçotunun aparılması, məqsəd və vəzifələrini müəyyənləşdirmək labüddür. Respublikamızda dolayı vergilərin uçotu “Mühasibat uçotu haqqında” Qanun, “Vergi Məcəlləsi”, və digər normativ sənədlərlə tənzimlənir. Həmin sənədlərdə şüdəyicilər vergi bəyannamələrini xüsusi diqqət etməli olduqları qaydalar qeyd olunubdur.

Müəssisə tərəfindən vergilərin uçotunun düzgün aparılması həm dövlət orqanları həm də müəssisə üçün əhəmiyyətli olmaqla yanaşı, müəssisələrə vergi ili ərzində mənfəət-zərərlərin hərtərəfli öyrənilməsinə şərait yaradır. Müəssisələr büdcə gəlirlərində əhəmiyyətli xüsusi çəkiyə malik olan aksizlər və ƏDV üzrə hesab-fakturaların və hesabatların hazırlanmasına, güzəştlərin düzgün tətbiqinə, gəlir və xərclərin, həçinin vergitutma bazasının düzgün göstərilməsinə görə məsuliyyət daşıyırlar.

Fiskal siyasət həyata keçirililərkən vergilər dövlət üçün mühüm əhəmiyyətə malikdirçunki, bazar münasibətləri dövlətləri iqtisadiyyatın idarə edilməsindən və tənzimlənməsi prosesindən azad etmir. İqtisadiyyatın effektiv idarəsi üçün dövlətin sağlam büdcəyə malik olması əsas şərtidir. Büdcənin formlaşma mənbəyi əsasən vergilər, xüsusən də dolayı vergilər olduğu üçün onların uçotun aparılması, hesablanması, tutulması düzgünlüyü və vaxtında ödənilməsi üzərində nəzarət çox vacibdir.

Dövlət tərəfindən vergiləri üzərində nəzarətin ən real forması onlar audit yoxlanmasının tətbiqidir. Vergi auditi dedikdə, vergi ödəyicilərinin vergidən yayınması, mühasibat sənədlərinin qaydada olmaması, onların uçotunun düzgün aparılmaması hallarının aşkar edilməsi, eyni zamanda vergi orqanlarının işlərin,

qərəzsiz, obyektiv və səmərəli şəkildə, nomativ sənədlərə uyğun olaraq icrasına nəzarət nəzərdə tutulur.

Bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun olaraq vergi sisteminin qurulması tətbiq olunan uçot qaydalarından dərəcədə asılıdır. Dolayı vergilərin uçotu və auditı digər İEÖ kimi respublikamızda da aktual prosesdir. Ölkəmizdə bazar mexanizmlərinin fəaliyyətinə lazım olan normal şəraitlər yaradılmışdır. Həmin proseslər ən əsas vergilər vasitəsi ilə tənzimlənir. Müstəqil dövlət kimi respublika iqtisadiyyatının idarə edilməsi istiqamətində dayanıqlı hüquqi bazanın olması təqdirəlayiq haldır. Bunun nəticəsində, vergilərin uçotunun və auditinin aparılmasında vətəndaşların və dövlət orqanlarının hüquq və öhdəlikləri qanuni sənədlərlə tənzimlənir. Dolayı vergilərin büdcəsində rolu nəzərə alınaraq Vergi Məcəlləsində Aksiz, Mədən vergisinin və ƏDV-nin dərəcələri, ödəyicilərin hüquq və öhdəlikləri qeyd olunmuşdur.

Dövlətimizin neft-qaz ölkəsi olduğunu nəzərə alaraq mədən vergisi uçotunun və auditinin əhəmiyyətinin nə dərəcədə olduğunu görərik. Bu səbəbdən dolayı vergilərin uçotunun və auditinin onların təkmilləşdirilməsi yollarının tədqiqatı respublikamızda aktual bir mövzudur.

Dünya miqyasında baş verən siyasi-iqtisadi proseslərin nəticəsi olaraq 2015-ci ildə neftin qiymətində kəskin azalma sübut etdi ki, büdcə gəlirlərinin neftdən asılı vəziyyətdə saxlanılması düzgün siyasət deyildir. Büdcədə neft gəlirlərinin kəskin azalması, dövləti vergilər ətrafında düşünməyə, vergi dərəcələrini, nəzarəti və vergi auditini, vergilərin tətbiqi ətrafında düşünməyə sövq etdi. Bunun nəticəsi olaraq, 2017-ci ildə respublikamızın Vergi Məcəlləsinə 201 dəyişiklik edilmişdir. Dəyişikliklərin əsasında ƏDV, aksizli mal dövriyyəsinə nəzarət, eyni zamanda onların uçotunun və auditinin ölkəmiz üçün əhəmiyyətli olmasını bir daha dururdu. Qeyd etmək istərdim ki, 2015-ci il üçün milli valyutamızında iki dəfə kəskin devalvasiyanın nəticəsi olaraq məşğulluğun aşağı düşmüş, manatın alıcılıq

qabiliyyətinin azalmış, qaçılmaz infilyasiya və digər mənfi iqtisadi göstəricilər dövlətin fiskal siyasəti ilə aradan qaldıra bilmişdir.

Hazırda təsərrüfat fəbyektləri tərəfindən dolayı vergilərin fiskal funksiyasının uçotu və auditi metodikasının təkmilləşdirilməsinin əhəmiyyət kəsb etməsi, aktuallığı bu problemin lazımcına nəzəri və praktiki cəhətdən öyrənilməsi dissertasiya mövzusunun seçilməsinə, həmçinin tədqiqat dairəsinin müəyyənəşdirilməsinə və onun məqsəd-vəzifələrinin müəyyənəşdirilməsinə səbəb olmuşdur.

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı və praktiki əhəmiyyəti. Dolayı vergilərin fiskal funksiyası ilə əlaqədar vergilərin uçot və auditinin aparılması metodikasının təkmilləşdirilməsi, uçotun nəzarət funksiyasının gücləndirilməsi, vergi uçotunun və effektiv idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi məqsədilə uçot informasiyasının operativ və analitikliyinin yaxşılaşdırılması üzrə tövsiyyə və təkliflər verilməsi dissertasiyanın praktiki əhəmiyyətini təşkil edir.

Dissertasiya işində əsas dolayı vergilərdən olan ƏDV və aksizlərin hesablanması və həmin vergilərin büdcəyə köçürülməsi üzrə təsərrüfat əməliyyatlarının mühasibat uçotunda əks etdirilməsi qaydası, dolayı vergilərin audit yoxlamasının aparılması metodikası geniş şəkildə şərh edilmişdir.

Tədqiqat obyektı olaraq dolayı vergilərin uçotu və auditi götürülmüşdür. Vergi uçotunun yaranma səbəbi, dövlətin ictimai həyatında mühüm rol oynaması olmuşdur. Ölkəmizdə iqtisadi islahatların aparılması, istehsal və qeyri-istehsal müəssisə və digər subyektlərin genişlənməsinə təkan verdi. Həmin subyektlər dövlətə ödəməli olduğu vergiləri düzgün hesablamaq və vaxtında ödənilməsinə nəzarət ilə əlaqədar vergi uçotu təcrübəsinin və audit xidmətinin metodoloji prinsiplərinin də geniş miqyasda öyrənilməsi tələb olunur.

Dissertasiya işinin məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi Azərbaycan Respublikasının dolayı vergilərin fiskal funksiyasına, uçotuna və

auditinin aparılması metodikasına nəzər yetirmək, mövcud mexanizmdəki nöqsanları aşkar etmək, onun təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsindən ibarətdir.

Qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün dissertasiya işinin qarşısında aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

- dolaylı vergilərin tətbiqində uçot və auditinin aparılması metodikasını təkmilləşdirilmək üzrə tövsiyələr işləyib hazırlamaq;
- vergilərin düzgün hesablanması, əvəzləşdirilməsi, vaxtında dövlət büdcəsinə ödənilməsinə nəzarətinin daha səmərəli metodlarını müəyyənləşdirmək;
- təşkilatların xüsusiyyətlərinin onun vergilərinə təsirinin öyrənilməsi;
- dolaylı vergilərin fiskal funksiyasının, uçotun və auditinin aparılması praktikasının təhlili;
- dolaylı vergilərin büdcə ilə hesablaşmalarının uçot və auditinin təkmilləşdirilməsi barəsində təkliflər paketinin hazırlanması.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi müasir bazar iqtisadiyyatında dolaylı vergilərin fiskal funksiyasının, uçotunun və audit metodikasının təkmilləşdirilməsinə dair əsaslandırılmış nəzəri qaydaların eyni zamanda praktiki tövsiyələrin işlənilib hazırlanmasıdır.

Dissertasiya işinin elmi yenilikləri əsasən aşağıdakılardır:

- büdcəyə ödənilməli olan dolaylı vergilərin təsnifatının diaqram üsulu təklif edilmişdir;
- büdcə ilə hesablaşmalarda dolaylı vergilərin, fiskal funksiyasının yerinə yetirilməsi üçün uçot və audit təşkilinin başlıca istiqamətləri müəyyən edilmişdir;
- e-auditin tətbiqi və əhəmiyyəti araşdırılmışdır;

- elektron VHF-ın tətbiqinin və uçotunun aparılma mexanizmi araşdırılmışdır;
- müvafiq vergi xidmətlərinin göstərilməsi və onların spessifik üsullarına baxılmışdır;
- vergi uçotu tətbiqinin metodoloji əsasları işlənib hazırlanmışdır;

Tədqiqatın informasiya bazası və işlənməsi metodları. Tədqiqat işində nəzərdən keçirilən məsələlərin işıqlandırılmasında Vergi Məcəlləsinə qanunvericiliyə, normativ-hüquqi aktlara, metodiki göstərişlərə, təlimatlara və iqtisadi ədəbiyyatlardan istifadə edilmişdir.

Mövcud informasiyalara əsaslanaraq iqtisadi nəzəriyyənin analiz,sintez, induksiya və deduksiya metodlarının köməkliyi ilə dissertasiya işinə lazımi təkliflər irəli sürülmüşdür

Dissertasiyanın həcmi və strukturu. Tədqiqat işi giriş, üç fəsil, nəticə-təkliflərdən, həmçinin istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla **80** səhifə həcmindədir.

Girişdə mövzunun aktuallığına və onun tədqiqinin əhəmiyyətinə toxunulmuşdur.

Dissertasiyanın birinci fəsilində vergi sisteminin formalaşmasının nəzəri əsasları, xüsusiyyətləri, təsnifatı, vergilərin funksiyaları və vergi sistemində dolayı vergilərin rolu, onların daxilolmalarındakı yeri nəzərdən keçirilmişdir. Həmin fəsildə əvvəlcə dolayı vergilərin uçotunu, sonra isə auditinin məqsəd-vəzifələri açıqlanmışdır. Fəslin sonunda isə dolayı vergilərin mahiyyətinə toxunulmuş, ölkəmizin vergi sistemində onların rolu və büdcə gəlirlərindəki mövqeyi dəyərləndirilmişdir.

İkinci fəsil dolayı vergilərin tətbiqində mövcud vəziyyətin və büdcədə onların rolu, ƏDV-nin mahiyyəti, hesablanma metodu və dövlət büdcəsinə ödənilməso xüsusiyyətləri, aksiz vergisinin müasir vəziyyəti və büdcəyə ödənilməsi qaydalarına axılmışdır. Həmin fəsildə ilk öncə ƏDV və aksilərin

hesablanm və ödənilməsi üzrə əməliyyatların mühasibat uçotunda əks edilməsi qaydası geniş şəkildə işıqlandırılmışdır.

Dissertasiyanın sonuncu fəslə ölkəmizin vergi sistemində aparılmaqda olan islahatların əsas istiqamətləri, dolayısı vergilərin təkmilləşməsi perspektivləri, dolayısı vergi növlərinin uçot və audit zamanı mövcud problemlərin müəyyənəldirilməsi və təkmilləşdirilməsinə dair tövsiyələr verilmişdir. Fəslin əvvəlində dolayısı vergilərin uçotu, daha sonra isə auditinin təkmilləşdirilməsi üzrə bir sıra fikirlər söylənilmişdir.

Nəticə hissəsində aparılmış nəzəri təhlilin gedişi zamanı əldə olunmuş müddəalar ümumiləşdirilmiş və onlara tövsiyə xarakterli təkliflər verilmişdir.

Sonda isə istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı göstərilmişdir.

I. Fəsil. Azərbaycan Respublikasının vergi sisteminin formalaşmasının nəzəri-metodoloji əsasları.

1.1.Vergi sisteminin formalaşmasının nəzəri əsasları və xüsusiyyətləri.

Vergi sistemi vergilərin yaranması və inkişafı nəticəsində formalaşmaqdadır. Vergilərə ödəyicilərlə dövlətin xəzinəsi arasında qarşılıqlı maliyyə münasibətləri kimi baxmaq lazımdır. Bu sistemim köməyi ilə maliyyə resursları dövlətin büdcəsində cəmləşir. İstənilən ölkənin ictimai-iqtisadi inkişafına uyğun yaradılan vergi sistemi dövlət büdcəsində maliyyənin cəmləşməsinin vahid forma və metodologiyasının təşəkkülünü müəyyənləşdirir.

Vergi sisteminə – qanunvericiliyə uyğun olaraq ölkə ölkədə tutulan vergilərin toplusu, daxil olan ödənişlərin büdcə sisteminin bölmələrinə görə bölüşdürülməsi də daxil olmaqla vergiyə münasibətdə idarəetmə və hakimiyyə orqanlarının səlahiyyətləri, vergi yığımını həyata keçirən dövlət vergi orqanları aid edilir.

Vergi sistemi:

- 1) büdcə gəlirləri yığımını təmin edir;
- 2) ölkə əhalisinin gəlirlərinin formalaşması və bölgüsü xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq bütünlükdə və təsərrüfatın digər sahələrində istehsal və istehlakın tənzimlənməsinə şərait yaradır.

Respublikamızın vergi sistemi müstəqillik illərindən etibarən, 1991-ci ilin sonu və 1992-ci ilin əvvəllərindən formalaşmağa başlamışdır. Bu inkişaf prosesi 4 mərhələyə ayrılır:

I mərhələ 1991-1992ci illəri əhatə edir və bu dövrdə gəlir və xərclər üzərinə düşən vergilər haqqında qanunlar işlənib hazırlanmışdır. Həmin ilin dekabrında aksizlər və Əlavə dəyər vergisi haqqında, iyununda “Hüquqi şəxsin mənfəətindən və gəlir növlərindən vergilər” və “Fiziki şəxsin gəlir vergisinə” aid qanunlar qəbul

edilmişdir. 1992-ci ilin ortalarından respublikanın müstəqil vergi xidmət orqanı öz fəaliyyətinə başlamışdır.

1993-1996 cı illər II mərhələni əhatə edir. Bu dövrdə bazar iqtisadiyyatına uyğun olaraq bəzi yeni vergi növlərinin təşəkkülü haqqına qanunlar qəbul edilmişdir və bununla da onların normativ-hüquqi bazasının əsası qoyulmuşdur. 1993-ci ilin fevral ayında “Torpaq vergisi”, 1995-in martında “Mədəm vergisi” və “Əmlak vergisi”, 1996-cı il dekabr ayında isə “Dövlət yol fonduna vergilərə” dair qanunlar qəbul edilərk, vergi qanunlarının tətbiqinə bağlı təlimatlar və əsasnamələr işlənib hazırlanmışdır.

1996-2000-ci illəri əhatə edən III mərhələdə isə iqtisadiyyatda baş verən dəyişikliklərdən asılı olaraq öncələri mərhələlərdə qəbul edilən qanunların təkmilləşdirilməsi istiqamətində işlər görülmüş, vergi qanunlarında dəyişikliklər və müvafiq düzəlişlər edilmişdir. Bütün bunların davamı olaraq ölkə Prezidenti 1999-cu ilin yanvarında vergi orqanlarına da aid edilən “Dövlətdə nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi və sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafında olan süni maneələrin aradan qaldırılmasına” dair fərman imzalamışdır. Bu mərhələnin yekunu 2000-ci il iyul ayında “Vergi Məcəlləsi”nin qəbul edilməsi oldu. indiki dövrdə Respublikanın vergi sistemi ölkədə təsərrüfat mexanizminin fəaliyyətinin təminatını təşkil etməklə yanaşı, dövlətin təxirəsalınmaz ehtiyaclarının maliyyələşdirilməsinə imkan yaradır, büdcə kəsirinin artmasının qarşısını alır, bazar iqtisadiyyatına keçid zamanı bütün tələblərə cavab verir.(9)

2003-cü ildən bugünkü dövrə olan mərhələ Azərbaycan Respublikasının vergi sisteminin İEO-in vergi sisteminə inteqrasiyası ilə xarakterizə edilir.

Müasir vergi sistemində əsas prinsiplər aşağıdakılardır:

- Hər bir şəxs mövcud qanunvericiliyə uyğun vergi ödəməlidir;
- Vergilərdən dövlətin inkişafının maliyyə təminatı üçün istifadə edilir;

-Vergilər etnik, siyasi, konfessional, ideoloji və bu kimi başqa kriteriyalara görə tətbiq edilmir;

- Azərbaycan Respublikasının vergi sisteminə və vahid iqtisadi məkana zidd vergilərin tətbiqi yolverilməzdir.

Azərbaycan Respublikasının vergi sistemi Vergilər Nazirliyindən və ərazi vergi orqanlarından ibarət vahid mərkəzləşdirilmiş sistemdir. Vergilər Nazirliyinin strukturuna Naxçıvan MR-in Vergilər Nazirliyi, Nazirliyin Tədris Mərkəzi, Xüsusi vergi rejimli müəssisələr və iri vergi ödəyiciləri ilə iş üzrə Departament, Vergi cinayətlərinin araşdırılması Departamenti, Ərazi Vergilər İdarələri, Bakı şəhəri Baş Vergilər İdarəsi və digər aidiyyatı idarə və şöbələr daxildir. Nazirlik dövlətin idarəetmə orqanları sisteminə daxildir və eyni zamanda Prezidentə və Hökumətə tabedir. Vergi xidmətlərinin mərkəzləşdirilmiş sistem formasında qurulması ölkə ərazisində vahid vergi siyasətinin həyata keçirilməsinə imkan yaradır. Vergilər Nazirliyi aşağıdakı orqanların yuxarı orqanlara təbəçilik prinsipi əsasında qurulmuş mərkəzləşdirilmiş bir sistemdir. Vergilər Nazirliyi və ona təbə olan digər vergi orqanları hüquqi şəxs statusuna malikdirlər, hər birinin sahib olduğu müstəqil xərclər smetası, cari bank hesabı, xəzinə hesabı, üzərində Azərbaycan Respublikasının dövlət gerbi təsvir olunan möhürü, müvafiq ştanpları və VÖEN-ni mövcuddur. Vergilər Nazirliyi üzərinə vergi orqanları tərəfindən qoyulmuş tələblərin və vəzifələrin həyata keçirilməsinə şəxsən cavabdeh şəxs nazir rəhbərlik edir. Dövlətin vergi xidməti orqanları şaquli təbəçiliyə əsasən fəaliyyət göstərirlər. Şaquli təbəçilik informasiya mübadiləsini sürətləndirirərək təlimat xarakterli materialların vergi orqanları üzrə yayılmasını təmin edir.(9)

Azərbaycan Respublikasında 2001-ci ildən fəaliyyət göstərən Vergi Məcəlləsi mövcud vergi sisteminin təşkilati - hüquqi normlarını müəyyən edir. Ölkədə iqtisadi maraqların qorunmasına, vergi hüquqlarının müdafiəsinin təmin olunmasına, vergi sistemi sahəsindəki münasibətlərin tənzimlənməsinə xidmət

göstərir. Vergi Məcəlləsi vergi sayının azaldılmasını, keyfiyyətsiz vergilərin ləğvini nəzərdə tutur. Vergilər üzrə vergi qoyma prosesi zamanı yaranan hüquq pozuntuları Vergi Məcəlləsinə uyğun vergi qanunvericiliyinin normaları ilə tənzimlənir. Bu məcəllə dövlət strukturunun səviyyələri görə büdcə gəlirlərinin bölgüsünü həyata keçməklə yanaşı vahidlik, ədalətlik və aşkar vergi sistemi prinsiplərini nəzərdə tutmaqdadır. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi rüsum və vergilərin büdcələrə yığılmasından asılı olaraq, odövlət vergilərinə, bələdiyyə (yerli) vergilər və muxtar respublika vergilərinə ayırır. Bu bölgü Azərbaycanın dövlət quruluşunun unitar olmasında irəli gəlir.

Bu bölgüyə əsasən Azərbaycan Respublikasının vergi sistemini aşağıdakı sxemlərlə əks etdirə bilərik:

Şəkil 1.1

Dövlət vergisi vergi sisteminin əsasını təşkil edən və Azərbaycan Respublikasının ərazisində ödənilməli olan vergilərdir. Dövlət vergilərinin vergiqoyma obyektləri, siyahısı, dərəcələri, imtiyazların növləri, ödəyiciləri, v ödənilmə qaydaları və onların büdcə və büdcədənkenar fondlara hesablanması dövlətin icra strukturlarının müvafiq aktları əsasında tətbiq edilir. Normativ aktlara qərarlar, sərəncamlar, əmrlər, qaydalar, təlimat və əsasnamələr aiddir. Onlar müvafiq olaraq fərdi nömrəyə sahib olaraq dövlət reyestrinin normativ aktlarına daxil edilir və dövlət qeydiyyatında olurlar.

Dövlət vergiləri məcburi qaydada həyata keçirilir və Respublikanın bütün ərazisində ödənilməlidir. Dövlət vergilərinin əksəriyyəti tənzimləyici büdcə gəlirlərinə aiddir.

Yerli vergilər və rüsumlar fiziki və hüquqi şəxslərin yerli(bələdiyyə) büdcələrə icbari qaydada ödədikləri ödənişlərdir. Bələdiyyə vergiləri (yerli vergilər) müvafiq qanun əsasında müəyyən edilən, bələdiyyə qərarlarına əsasən tətbiq olunan və yalnız bələdiyyələrin ərazilərində ödənilən vergilərdir. Bələdiyyələr tərəfindən tətbiqi həyata keçirilən digər ödənişlər müvafiq qanunla müəyyənləşdirilir.

Yerli büdcə gəlirləri dövlət və ərazi tənzimləyici rüsum və vergilərdən ayrılan vergilər və xüsusi gəlirlər hesabına formalaşır. Yerli büdcələrə bələdiyyə mülkiyyətindəki əmlakın istifadəsindən əldə edilən gəlirlər və yerli orqanların, tabeliyində olan büdcə idarələri tərəfindən göstərilən pullu xidmətdən əldə olunan gəlir, bələdiyyə mülkiyyətindəki əmlakın satışından əldə edilən gəlirlər daxildir. Bələdiyyə büdcələrin gəlirlərinə aşağıdakı rüsumlar, yerli vergilər, haqqar və ödənişlər daxildir: yerli əhəmiyyətli tikinti materiallarının mədən vergisi; fiziki şəxslərin əmlak vergisi; fiziki şəxslərin torpaq vergisi; bələdiyyə mülkiyyətində

olan müəssisələrin mənfəət vergisi; reklamlardan; kurort, mehmanxana, lotereyalarının satışından daxilolmalar; digər ödənişlər.

Ölkəmizdə vergi sisteminin formalaşmasında onun təşkilatı prinsiplərinin mühüm rolu vardır. Vergi sisteminin təşkilatı prinsipləri vergi sistemi qurulduğu zaman əsas götürülən prinsiplərdir. Həmçinin təşkilatı prinsiplər vergi sisteminin inkişaf və idarə olunmasının başlıca istiqamətlərini müəyyən edir. Həmin prinsiplər respublikamızın konstitusiyası əsasında təsbit olunmuşdur. Hazırda ölkəmizin vergi sistemi aşağıda göstərilən təşkilatı prinsiplərin bəzilərinə qismən bəzilərinə isə tamamilə uyğun gəlir: müxtəliflik prinsipi; tabillik prinsipi; elastiklik prinsipi; vergilərin vahidliyi prinsipi.(8)

Ölkələrin vergi sistemləri müxtəlif iqtisadi-sosial və siyasi amillərin təsiri ilə formalaşır. Vergi sistemləri vergilər strukturu, onların toplusu, dərəcələri, tutulma üsulları, müxtəlif hakimiyyət səviyyələrinin fiskal səlahiyyətləri, vergilərin əhatə dairəsi, vergi bazası, vergi güzəştlərinə görə əhəmiyyətli dərəcədə bir-birindən fərqlənirlər. Amma, diqqətlə nəzərdən keçirildiyi zaman məlum olur ki, bu amillərin hamısı vahid vergi texnikası və elmi əsasında təşkil edilmişdir və aşağıdakı iki ümumi cəhətə malikdirlər:

- Vergi sisteminin hüquq və iqtisad sahəsində mövcud olan nəzəriyyələrin ümumi qəbul etdikləri bərabərlik, səmərəlilik və vergitutmanın ədalətliliyi prinsipləri əsasında təşkil edilməsi;

- Dövlətin vergi daxilolmalarının artırılması yollarının axtarılması.

Vergi sisteminin təşkili prinsipləri ümumən birmənalı əhəmiyyət kəsb etmir və hökumətin hansı iqtisadi nəzəriyyəni əsas götürməsindən asılı olaraq dəyişir.

Vergi sistemi , müəyyən məqsədə çatmaq üçün mövcud elmi prinsiplər əsaslanaraq nizama salınan vergilər toplusudur. İqtisadi siyasət hazırlandığı zaman qarşıya müxtəlif iqtisadi,siyasi yaxud maliyyə məqsədləri qoyulur. Məhz bu səbəbdən vergi sisteminin xarakteri qarşıya qoyulmuş məqsəddən asılı olur.

Məsələn, vergiqoymanın təməl məqsədi sərvət və gəlir bölgüsünü ədalətli bir şəkilə salmaqdırsa, verginin səciyyəvi cəhəti isə onun sosial yönümlü olmasındadır.

Ölkənin suvereniliyinin əsas təzahür formalarından biri vergidir. Vergilər dövlət tərəfindən ayrı-ayrılıqda götürülmüş hər bir ödəyici ilə razılaşdırılmadan müəyyən edilir. Ödəyicidən verginin tutulması üçün həmin vergi növü müəyyənləşərək daxil olunmalıdır.

Yəni konkret vergi ödənişinin ödəyicidən tutulması üçün ilköncə o müəyyən olunmalı, sonra daxil edilməlidir.

Vergi sistemində səmərəliliyinin artırılması, iqtisadiyyatın inkişaf sürətinə mane olan vergilərin aradan qaldırılması dövlətin vergi islahatları aparmasına sövq edən əsas amillərdəndir. Vergi orqanları pul vəsaitlərinin axınını üzə çıxarmaq, ölkədə bağlanan kommersiya müqavilələrinə nəzarət etmək iqtidarında malik deyildir. Ödəyicilərə nəzarətin səmərəliliyinin yüksəldilməsini təmin etmək üçün dövlət tərəfindən ödəyicilərin üzərinə bəzi vəzifələr qoyulur. Lakin müəyyən müddət sonra ayrı-ayrı ödəyicilər arasında vergi yükünün qeyri-bərabərliyi haqqında fikirlər formalaşmağa başlayır. Nəticədə isə bu gəlirlərin gizlədilməsinə, vergidən yayınma hallarının artmasına gətirən çıxarır. Bütün bunlar dövlətin vergi islahatları aparmasına sövq edir. İEO-də hər 5-7 ildə bir dəfə vergi islahatları, 2-3 ildən bir isə vergi normalarının səmərəliliyi təhlil edilir.

Vergi sistemi təhlil edilərkən iqtisadçı alimlərin vergi sistemləri haqqında fikirlərinə nəzər salmaq obyektiv vergi sistemi yaradılmasında böyük əhəmiyyətə malikdir.

Vergiqoyma problemi cəmiyyətin fərqli inkişaf mərhələlərində iqtisadçıların, dövlət xadimlərinin, filosofların, diqqət mərkəzində olmuşdur. Məsələn, F.Akvinki (1226-1274) vergini «qarətin yol verilə bilən» növü adlandırmışdır. Ş.Monteskye (1689-1748) hesab edirdi ki, rəiyyətdən yığılan vergilər onlar üçün saxlanılan

məhsuldan az olmur. Klassik iqtisad məktəbinin görkəmli nümayəndəsi A.Smit (1723-1790) vergi nəzəriyyəsinin əsasını qoymuşdur.

Klassik siyasi iqtisadiyyatın banisi olan U. Petti vergilərin ölkənin sərvətinə təsirini araşdırmışdır. U.Petti təsdiq edirdi ki, ölkədə pulun miqdarına vergilər təsir göstərmir, başqa sözlə ölkənin sərvətini azaldıb artırmır. Pettinin fikrincə vergilər ölkədaxili yerli məhsullara xərclənərsə bütövlükdə əhaliyə mənfi təsir etməz, yalnız ölkənin sərvətini dəyişdirər və dövlət xərclərinin yerinə yetirilməsinə və təmin edilməsinə xidmət edər. Onun fikrincə, vergi nə qədər çox olarsa belə o hamıya bərabər bölündükdə heçkəs sərvət itkisinə məruz qalmaz, eyni zamanda o dövlətin xərclərinin növlərini araşdıraraq onların artması səbəblərini də təyin etmişdir. U. Petti vergiləri sığorta ödəmələri ilə eyni tutaraq qeyd etmişdir ki, ödəyicilər hər hansı risklə qarşılaşarsa dövlətə ödəmələr etməli və sığorta hadisəsi baş verdikdə onlar dövlətin mülkiyyətinin qorunması xərcləri üçün maliyyələşdirməlidirlər. Pettinin baxışlarının davamıçısı P.Buaqilber isə hesab edirdi ki, dövlətin inkişafına mane olan vergi gəlirlərinin ortaya çıxarılmalıdır. Bununla əlaqədar olaraq Buaqilber vergi siyasətinin dəyişdirilməsinin vergi islahatlarının tətbiqi ilə repressiv sistemin proporsional sistemlə əvəzlənməsini, bəzi hallarda isə progressiv ödəmələrkimi yerinə yetirilməsini təklif edirdi. Buaqilber hesab edirdi ki, keyfiyyətli vergi siyasəti yürütməklə ölkədə istehlakın və tələbin yüksək səviyyəsi təmin edilə bilər.

Smit klassik məktəbin nümayəndəsi olaraq dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə etməməsi baxışlarına sadıq qalaraq vergiləri dövlət büdcəsinə daxilolmaların əsas mənbəyi kimi baxırdı. Yalnız vergilərdən milli istehsalə kömək kimi istifadə edilməsi təklifini irəli sürmüşdür. A. Smit vergilərin mahiyyətini açmaqdan ötrə vergi mənbələri kimi əmək haqqı, gəlir və rentanı nəzərə almağı təklif etmiş, həmçinin vergiqoymanın dörd əsas prinsipini formalaşdırmışdı: rahatlıq, ədalətlik, qənaətlik və müəyyənlik prinsipləri fiskal siyasətin əsas aksiomalarıdır.

D.Rikardonun fikrinə görə, vergilər yalnız fiskal məqsədlər zamanı istifadə edilməlidir və vergiyə kapitalın əmələ gəlməsi və yığılması prosesinə əks təsir edən amil kimi baxılmalıdır. Rikardo vergilərin gəlirlərlə və qiymətlərlə qarşılıqlı əlaqəsini əsaslandırmağa çalışırdı və verginin istənilən məhsulun istehsalı zamanı gəlir normasının azalması tendensiyasına sahib olmasını vurğulayırdı. Öz növbəsində o, birbaşa və dolaylı vergilərin qarşılıqlı əlaqəsini təyin edərək, vergi ilk öncə tələbat mallarından deyil dəbdəbəli əşya və məhsullardan tutulmalıdır fikrini qeyd etmişdir. S.Sismondi vergilərə vətəndaşların cəmiyyətdən aldığı zövqə və rahatlığa görə ödədiyi məbləğ kimi baxmışdır. Sismondi ölkənin sabitliyində verginin rolunu qeyd etmiş və bunun, şəxsiyyətin toxunulmazlığına qarantiya olmasını, sosial qanunu təmin etdiyini və bazarın dayanıqlı fəaliyyətini təmin etməsi fikrini bildirmişdir.

Klassik nəzəriyyəyə görə fiskal təsirlər pul vəsaitlərinin özəl sektorlar və dövlət arasında yenidən bölüşdürülməsi zamanı özünü göstərir və dövlətin funksiyalarını yerinə yetirməsi üçün maliyyə təminatında instrument rolunu oynayır. Karl Marks da fiskal siyasətə toxunaraq verginin dövlətin gəlirlərinin əsas mənbəyi olduğunu qeyd etmiş və verginin dövlətin iqtisadi-siyasi mövcudluğunu təcəssüm etdiyini bildirmişdir.

A. Marşal, o cümlədən marjinalistlər dolaylı vergilərlə sosial rifah arasındakı qarşılıqlı əlaqələrə diqqət yetirərək iqtisadiyyatın vəziyyətinə dövlətin müdaxiləsini şərtləndirmişlər. Sosial rifahın dolaylı vergilərin köməyi ilə qaldırılması üçün ziyanə işləyən istehsal sahələrə vergi tətbiq etmək və artan gəlirlə işləyən sahələrə subsidiyaların verilməsini, sabit gəlirli sahələrə isə dövlətin müdaxiləsini təmin etməmək tələb olunur. Vergilərdən tənzimləyici aspekt kimi dövlətin istifadəsi də az rol oynamır. Fiziki və hüquqi şəxslərin gəlirlərinə vergi yığımlarının səviyyəsinin tətbiq edilməsi yolu ilə dövlət iqtisadi maraqlarının müəyyən sistemini formalaşdırır. Onların yardımı ilə bir çox subyektləri

stimullaşdıraraq, digərlərini dayandırmaq olar. Vergilər vətəndaşların və müəssisələrin xalis gəlirlərinin kəmiyyətini təyin edir və ona uyğun istehlak səviyyəsini müəyyənləşdirir. Hətta bəzi ölkələr fiziki şəxslərin gəlir vergisini müəyyənləşdirərkən ailə başçılarının vergi bəyannamələrini birgə yaxud ayrı təqdim etməsinə şərait yaratmışlar. Bu instrumentlərlə dövlət məqsədyönlü şəkildə istehsalın tənzimlənməsinə, istehsalın canlanması şəraitində məcmu tələb-təklif arasında tarazlığın qorunmasına eyni zamanda dövlət təklifinin artmasına təsir edə bilər, eyni zamanda hüquqi şəxslərin vergi səviyyəsinin artırılması bu prosesi saxlaya bilər. Əksi-təqdirdə istehsalın stimullaşdırılmasının həlli fiziki şəxslərin vergi ödəmələrinin azalmasına əsaslanmış olur. Vergilər fəaliyyətdəki, təsiredici və güclü maliyyə instrumentləridir, buna görə də vergilərə həssas yanaşılmalıdır. Samuelson göstərirdi ki, fiskal siyasət güclü silahdır. O atom bombasına bərabərdir, hökumətlər və ayrı-ayrı şəxslər onu əldə tutmağa çalışırlar.

Verginin vacib tənzimləyici və stimullaşdırıcı rolunu nəzərə alaraq dövlət onun istifadəsində mürəkkəb dilemmaları həll etməyə məcburdur və onunla əlaqədar bazar iqtisadiyyatında fiskal tənzimlənməsində dünya təcrübəsi tətbiq edilir. M.V.Sutormina, N.S.Ryazanova və V.M.Fedosov qeyd edirlər ki, şəxsi təsərrüfat təşəbbüslərinin çoxaldılması və dövlətin fiskal təminatı arasında vergi daima yaradılması prosesi baş verir.

C.Keynsin ideyaları əsasında makroiqtisadi nəzəriyyə formalaşmışdır. Keynes Kembridc məktəbinin nümayəndələrindən olan A.Piqonun və A.Marşallın tələbəsi eyni zamanda davamçısı olmuşdur. O, öz müəllimlərindən irəli gedərək yeni nəzəri istiqamət yaratmışdır. Keynsin yaratdığı nəzəriyyədə iqtisadi artım, iqtisadi tarazlıq iqtisadi tsikl, və vergilər haqqında bir çox nəzəriyyələr formalaşmış, antiinflasiya və defisitli maliyyələşmə konsepsiyalarına toxunulmuşdur.

Keyns nəzəriyyəsinə görə vergilər iqtisadiyyatda incə şəkildə «təşkil edilmiş bir mexanizmdir». Proqressiv vergilər ölkə iqtisadiyyatında müsbət rol oynayır. Keynes

göstərir ki, vergilər iqtisadi kateqoriya planlaşdırılmada əhəmiyyətli rola malikdir. Onun fikrinə görə vergi normaları azalarsasa, büdcəyə daxilolmalar da eyni səviyyədə azalacaqdır.

Yeni klassik nəzəriyyə nümayəndələrinin fikrinə görə, azad rəqabət qanunlarının fəaliyyətinə təsir edən qüvvələr məhdudlaşdırılsın, dövlət təbii qanunlarla tənzimlənən bazar münasibətlərinə qarışmasın. Bu fikir keynsçilik konsepsiyasından fərqlənir. Millin neoklassik nəzəriyyəsi dövlətin iqtisadi proseslərin tənzimlənməsinə müdaxilə etdiyi zaman xeyli məsrəflərə yol verməsini və nəticədə qeyri-sabit inkişaf şərait yaradacağına inanırdı. Bu nəzəriyyənin nümayəndələri pul-kredit siyasətini üstün tutaraq göstəridilər ki, vergi siyasəti və büdcə nəzərə alınmadan gəlirlərin bölüşdürülməsi üçün obyektiv mexanizm yaradılması mümkünsüzdür. Bu da öz növbəsində milli sərvətin sabit artımına və tam məşğulluğa imkan yaradacaqdır.

Vergi təkamülü prosesində əsas konsepsiyalardan digəri də təklif iqtisadiyyatı nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyənin nümayəndələrinə görə vergilər azaldılsın və müəssisələrə vergi güzəştləri tətbiq edilsin. Çünki yüksək vergi dərəcələri sahibkarlığa təşəbbüskarlığı məhdudlaşdırır, istehsalın genişləndirilməsinin və yeniləşdirilməsinin, investisiya siyasətinin qarşısını alır. Təklif iqtisadiyyatının nümayəndələri dövlət xərclərinin maksimum azaldılmasını ön plana çəkirdilər. Bu nəzəriyyənin əsas mahiyyəti, bazar sisteminin tənzimləyisi elə bazarın özüdür, dövlətin bazarın tənzimlənməsinə müdaxilə edilməsini və yüksək vergi dərəcələrinin bazarın normal fəaliyyətinə mənfi təsir göstərdiyini araşdırmaq idi.

Vergilərdən kifayət qədər səmərəli, məqsədyönlü və etibarlı maliyyə aləti kimi istifadə etməklə dövlət eyni zamanda onun fəaliyyətində müəmmalılığın olmasını fikrini inkar edə bilməz. Bu müxtəlif və çoxölçülü istiqamətli bir maraqlar ahəngidir, onların təsirləri və nəticələri haqqında fikir söyləmək mümkünsüzdür. Bu nəticələr birinci hal üçün mütləqdir, ikinci halda onları inkar etmək olar. Bucürə proqnoz və hesabatlar vergilərin yaradılmasında və yığılması mexanizmində neqativ halların

qarşısının alınması üçün zəruridir. Fiskal siyasətdə vergilərdən alət kimi istifadə edilməsi məhdudiyyətlərə malikdir. Vergilər elə tətbiq edilməlidir ki, o həm təkrar istehsalə əks təsir edər həm də xərclərin artımı ilə nəticələnə bilsin. Vergilər cəmiyyətdə bölüşdürücü münasibətlərdə əhəmiyyətli rol oynadığından onlar qanunverici əsaslarla təyin olunur. Bu problemlərin həlli üçün vergilərdən istifadə edilməsi p mürəkkəblik törədir. Qeyd etmək lazımdır ki, icraedici və qanunverici dövlət qurumlarının arasında yaranan fikir ayrılığı müxtəlif vergi qanunlarının qəbul edilməsinin gecikməsinə səbəb olur.(15)

Maliyyə instrumenti kimi verginin fəaliyyəti vergi dərəcələri, sanksiyalar, güzəştlər, ödəmələr və esablama qaydalarında özünü göstərir. Vergi dərəcələri dövlət maraqlarının və vergi ödəyicilərinin maraqlarını tarazlaşdırmalıdır. Tənzimləyici alət kimi onlardan istifadə edilməsi vergi siyasətinin iki zidd çəviklilik və dayanıqlılıq prinsiplərinə əsaslanır. Dayanıqlıq prinsipi vergilərin yığılması üçün etibarlı əsasları təmin edərək bərabər vergi dərəcələrinin tənzimləyici təsirini meydana çıxardır. Çəviklik prinsipi isə yaranmış vəziyyətə uyğun vergi dərəcələrinin dəyişiklikliyinə olmasını tələb edir. Amma vergi dərəcələrində dəyişiklik üçün əmin olmaq lazımdır ki, mövcud vergi dərəcələrinin əsasında gərəkli nəticələrin alınması mümkünsüzdür.

Güzəşt siyasəti kifayət qədər mürəkkəbdir. Güzəştlərin fəaliyyəti hər şeydən öncə onun kəmiyyət parametrləri əsasında təyin edilir və ödəyici üçün əhəmiyyət kəsb edir. Güzəştlər müxtəlif formada ola bilər. Belə ki fəaliyyət xarakterinə görə onlar stimullaşdırıcı yaxud tənzimləyici rol oynayır. Tarazlaşdırıcı güzəştlər aid edilən ödəyicilər hamı üçün vahid dərəcədə və qeyri-bərabərlik olduğu hallarda lüzumsuz hesab olunur. Güzəştlərdə məqsəd ödəyicilərin gəlirlərini bərabərləşdirmək, yəni gəlirlərin obyektivliyidir və ödəyicilərin şərtlərdən asılılığının olmaması yaxud azaldılmasıdır. Stimullaşdırıcı güzəştlər ödəyicilərin xalis gəlirini artırmaq məqsədi güdür, onların fəaliyyətini stimullaşdırır. Nəzərdə

tutulan güzəştlər ödəyicilərə tətbiq edilən o cümlədən şəxsi tətbiq olunan güzəştlər kimidir və obyektin ayrı-ayrı elementlərinə tətbiq olunur. Fəaliyyət müddətinə görə müvəqqəti və daimi güzəştlər vardır. Güzəştlər maliyyə tənzimlənməsində əhəmiyyətli yer tutur və vergi ilə təsirin vacib vasitəsidir. Ödəmə qaydaları və ayırmalar vergi ödəmələrinin texniki tərəfinin əksi olsa da, həmçinin vergilərin tənzimlənməsi fəaliyyətində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İlk növbədə bu vergiqoyma obyektinin təyininə aiddir. Vergi daxilolmasının müəyyənləşdirilmiş dəyəri geniş obyektlərə cüzi faiz dərəcələri hesabına olur, dar çərçivədə işləyən obyektlərə isə yuxarı vergi dərəcələri hesabına formalaşır. Vergi dərəcələrinin azaldılması və vergiqoyma obyektinin genişləndirilməsi praktikası tətbiq olunur. Vergi yükünün azaldılması o o zaman mümkün olur ki, dərəcələrin azalmasının nəticəsində daxilolmaların azalması ödəyici obyektin genişlənməsindən yaranan artımlardan üstün olsun.

Ölkənin iqtisadi-sosial sferalarındakı proseslərdə vergi xüsusi rol oynayır. Verginin köməyi ilə dövlət öhdəsinə götürdüyü funksiyaları lazımi maliyyə resursları ilə təmin etməklə bərabər, məqsədyönlü şəkildə iqtisadiyyatın yenidən bölüşdürmə proseslərini həyata keçirir. Vergilər ölkənin fəaliyyətinin ayrılmaz bir hissəsidir. Alimlərin fikirləri hazırkı dövrdə vergilərin ekoloji, iqtisadi, sosial və digər problemlərin həllində aktiv rol oynamasında, həmçinin maliyyə resurslarının bölüşdürülməsi hesabına dövlətin ayrı-ayrı qruplarının maliyyəyə olan tələbatının təminatını həyata keçirilir.

1.2.Vergilərin funksiyaları, təsnifatı və dolay vergilərin vergi sistemində rolu.

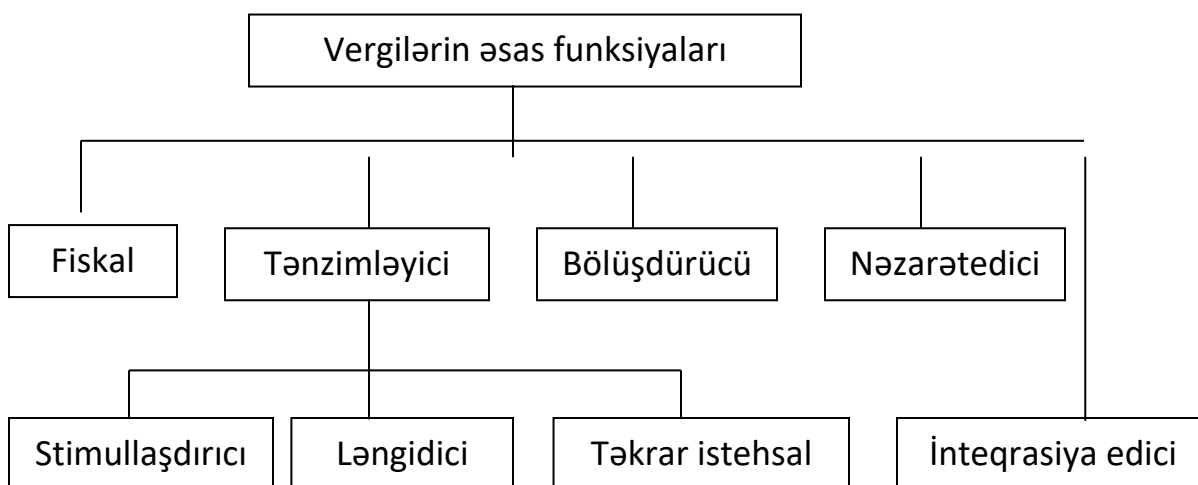
Bazar iqtisadiyyatına malik ölkələrdə vergilərdən büdcə münasibətlərinə və xidmət, mal və iş istehsalçılarına təsir vasitəsi kimi istifadə edilir. Vergilərin vasitəsi ilə ictimai tələbatın ödənilməsi üçün zəruri ehtiyatlar arasında nisbi tarazlıq yaradılır, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə təmin edilir. Vergilərin

köməyi ilə dövlət iqtisadi-sosial və digər problemləri həll edir.

Vergilər aşağıdakı beş funksiyanı yerinə yetirir:

- tənzimləyici funksiya;
- fiskal funksiya;
- bölüşdürücü funksiya;
- nəzarətedici funksiya;
- integrasiyaedici funksiya;

Bu funksiyaları aşağıdakı cədvəl kimi göstərə bilərik:

Cədvəl 2.1 vergilərin funksiyaları

Hər bir funksiyanı ayrı-ayrılıqda araşdıraq.

Tənzimləyici funksiya. Bu funksiya dövlətin qarşıya qoyduğu müəyyən məqsədlərə vergi mexanizmləri vasitəsi ilə nail olunmasına xidmət etməsidir. Bu funksiyanın vasitəsi ilə vergilər, təkrar istehsalın sürətini stimullaşdırmaq yaxud ləngitməklə ciddi təsir göstərir, kapital yığımını zəiflədir və ya gücləndirir, ödəniş qabiliyyətli tələbi dəyişdirir.

İngilis iqtisadçısı J.Keynsə görə vergilər yalnız iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsi üçün mövcuddur.

Tənzimləyici funksiyanı təhlil edərkən onu aşağıdakı üç alt funksiya ayırmaq olar:

- təkrar istehsal alt funksiya;
- ləngidici alt funksiya;
- stimullaşdırıcı alt funksiyası.

Təkrar istehsal alt funksiyası istifadə olunan ehtiyatların yeni bərpa edilməsinə xidmət edir.

Ləngidici alt funksiya isə, vergi yükü vasitəsi ilə iqtisadiyyatda hər hansı bir prosesin inkişafının qarşısının ləngidilməsinə yönəldilir. Bu məqsədlə dövlət bəzi fəaliyyət növlərinə yüksək vergi dərəcələri müəyyənləşdirir və kapital ixracına vergi tətbiq edir.

Stimullaşdırıcı alt funksiya iqtisadi proseslərin inkişafına yönəlir. O, azadolma və güzəşt sisteminin vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Fiskal funksiya. «Fisk» latın sözüdü və zənbil deməkdir. Romada ilk əvvəllər pullar saxlanılan kassa, sonralar isə imperatorların şəxsi xəzinəsi vergi gəlir və digər rüsumlar cəmləndirilən mərkəz fisk adlandırılmışdır. Fiskal funksiyanın mahiyyəti dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsi üçün ayrı-ayrı şəxslərin gəlirlərinin müəyyən bir hissəsinin dövlət xəzinəsinə cəlb edilməsidir. Verginin əsas təyinatı, ümumdövlət proqramlarını həyata keçirilmək üçün vəsaitlərin dövlət büdcəsində toplanması, məhz bu funksiyanın vasitəsi ilə həyata keçirilir. Digər funksiyalar isə fiskal funksiyanın törəmələri sayılır.

Bölüşdürücü funksiya. Bu funksiya ilə ictimai gəlirin əhalinin müxtəlif kateqoriyaları arasında yenidən bölüşdürülməsidir. Başqa sözlə desək, əhalinin

güclü təbəqəsi üzərində vergi yükünün ağırlaşdırılması ilə vəsaitlər bu kateqoriyadan əhalinin digər daha zəif kateqoriyalarına ötürülür. Aksiz vergisini buna misal göstərmək olar.

İEO-in əksəriyyətində vətəndaşların sosial müdafiəsi mövcuddur. Sosial müdafiə dedikdə, cəmiyyətin aztəminatlı üzvlərinə göstərilən maliyyə yardımı proqramları nəzərdə tutulur. Həmin proqramlara işsizliyə görə müavinətlərin ödənilməsi, əlillik və qocalıq pensiyaların verilməsi, ödənişsiz tibbi xidmətin göstərilməsi və s. daxildir. Bu proqramlar şəbəkəsinin mahiyyəti cəmiyyət gəlirlərinin yenidən bölüşdürülməsinə gətirib çıxarır. Bunun əsasında isə cəmiyyətin müəyyən təbəqəsinə müavinətlərin ödənilməsi görə digər təbəqəsindən vergilər tutulur. Sosial sabilliyin təminatının əsas vergi vasitələri aşağıdakılardır:

- fiziki şəxslərin gəlir vergisi güzəştləri;
- əmək haqqından tutulan sosial sığorta fonduna ayırmalar vergiləri;

İnteqrasiyaedici funksiya. XX əsrin axırlarında bazar iqtisadiyatının tənzimlənməsi mexanizmlərində vergilər keyfiyyətə təzə funksiyanı yerinə yetirməyə başladılar. Belə ki xarici iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsi prosesində vergilər inteqrasiyaedici funksiyanı yerinə yetirməyə başladı. Bunun meydana çıxmasını şərtləndirən başlıca amil dünya təsərrüfat sistemində inkişafın xarakterik xüsusiyyəti ilə, milli iqtisadiyyatların qarşılıqlı asılılığının güclənməsi, təsərrüfat həyatının hərtərəfli beynəlmilləşməsidir. Dövlətlər arasında təsərrüfat həyatının qarşılıqlı asılılığının beynəlmilləşməsi və güclənməsi prosesinin ən parlaq nümunəsi Avropa İttifaqı çərçivəsindəki iqtisadi inteqrasiyadır. Aİ-na üzv dövlətlərin milli vergi sistemlərinin vahid formaya salınması və uyğunlaşdırılması siyasəti Aİ çərçivəsində inteqrasiya proseslərini gücləndirdi. Praktikada vergilərin inteqrasiyaedicii funksiyasının

reallaşdırılmasına ölkələr arasında gömrük maneələrinin və iqiqat vergitutmanın aradan qaldırılması barəsində ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələrin bağlanması, vergi sistemlərinin vahid şəklə salınması və bir-birinə uyğunlaşdırılmasını misal göstərmək olar.

Nəzarətedici funksiya. Vergilər vasitəsilə dövlət vətəndaşların və müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti üzərində nəzarəti həyata keçirir. Həmin nəzarət dövlət büdcəsinə və vergi sistemində bu yaxud digər düzəlişlərin edilməsi zərurəti müəyyən edir.(15)

Vergilərin müxtəlif olması onların müəyyən əsaslarda növlərə bölünməsi zərurətini yaradır. Verginin hansısa bir növə aid olması həmin verginin məzmununu və mahiyyətini müəyyənləşdirməyə imkan yaradır.

Vergilərin təsnifatının çoxluğuna və hərəsinin özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olmasından asılı olmayaraq , onlar arasında həm oxşar həm də fərqli cəhətlər mövcuddur. Vergilərin xüsusiyyətləri onların tutulmasının və təyin edilməsinin ayrıca şərtləri olmasını tələb edir. Vergi təsnifatının, yəni yaxud digər əlamətlər əsasında onların qruplaşdırılmasının praktiki və nəzəri əhəmiyyəti bununla izah olunur.

Vergilər müasir vergitutma nəzəriyyəsində əsasən aşağıdakı xüsusiyyətlər əsasında növlərə ayrılırlar:

- iqtisadi mahiyyətinə görə.
- tutulma üsuluna görə;
- subyektinə görə;
- məqsədli təyinatına görə;
- ödənilməsi büdcənin səviyyəsinə görə;
- idarəetmə səviyyəsinə görə;

Tutulma üsuluna görə vergiləri birbaşa və dolaylı olmaqla iki əsas qrupa ayrılır.

Birbaşa vergilər, maddi sərvətlərin toplanılması prosesində ödəyicilərin gəlir yaxud əmlakından tutulan vergilərdir. Buna görə də bu vergilər üzrə dəqiq məbləğ məlum olur. Birbaşa vergilərə fiziki şəxsin gəlir vergisi, torpaq vergisi, hüquqi şəxsin tutulan mənfəət vergisi və s. aiddir.

Birbaşa vergilərin də öz növbəsində aşağıdakı iki qrupu mövcuddur:

- birbaşa şəxsi vergilər;
- birbaşa real vergilər.

Birbaşa şəxsi vergilər həqiqi əldə edilmiş gəlirdən tutulur. Bu vergi ödəyicisinin faktiki ödəniş qabiliyyətliliyinin əks etdirilməsidir. Fiziki şəxslərin gəlir vergisini və hüquqi şəxslərin mənfəət vergisini birbaşa şəxsi vergilərə misal göstərmək olar.

Birbaşa real vergilər isə ödəyicilərin maliyyə vəziyyətindən asılı olmayaraq məhsulların, əmlakın yaxud fəaliyyətin müxtəlif növlərinə görə ödənilir. Bu halda vergi ödəyicisinin ödəniş qabiliyyəti nəzərə alınmır. Torpaq və əmlak vergisini birbaşa real vergilərə misal göstərmək olar.

Dolaylı vergilər əmtədən və xidmətdən tutulan vergilərdir. Onlar dövlətin əmtəə yaxud xidmətin qiymətinə etdiyi özünəməxsus əlavədir. Dolaylı vergilərə əlavə dəyər vergisini və aksizləri və misal göstərmək olar.

Dolaylı vergilər tutulma obyektinə görə aşağıdakı iki qrupa ayrılır:

- dolaylı fərdi vergilər;
- dolaylı universal vergilər

Aksizləri dolaylı fərdi vergiyə misal göstərmək olar. Belə ki aksizlər ayrı-ayrı

mal növlərinə, xidmətlərə və istehsalın müəyyən mərhələsindəki dövriyyəyə tətbiq edilir.

Dolayı universal vergiyə isə əlavə dəyər vergisini misal göstərə bilərik. ƏDV vergi qanunvericiliyində qoyulan məhdudiyyətlər istisna olunmaqla bütün il, xidmət və məhsullara tətbiq edilir.

Birbaşa verginin ödəyicisi gəlir əldə edən şəxs, dolayı vergininki isə əmtəənin istehlakçılarıdır.

Vergiləri subyektinə görə aşağıdakı kimi qruplara ayırmaq olar:

- müəssisə və təşkilatlardan tutulan vergilər;
- fiziki şəxslərdən tutulan vergilər;
- həm fiziki, həm də hüquqi şəxslərdən tutulan vergilər.

Fiziki şəxslərin vergilərinə misal olaraq gəlir vergisi, əmlak vergisi, vərəsəlik yaxud bağışlanma yolu ilə keçmiş əmlakdan vergi və s.

Müəssisələrdən tutulan vergilərə misal olaraq isə hüquqi şəxslərin mənfəət vergisini, əmlak vergisi və s.

Qarışıq vergilər o vergiləridir ki, onları həm fiziki, həm də hüquqi şəxslər ödəyə bilirlər. Qarışıq vergilərə misal olaraq sadələşdirilmiş vergini, mədən vergisini və s. göstərmək olar.

Büdcə səviyyəsinə görə vergilərin növləri:

- tənzimədi verfilər
- təsbit olunmuş vergilər;

Tənzimədiçi vergilər qəbul edilən büdcə qanunvericiliyi əsasında müəyyən nisbətdə fərqli səviyyəli büdcələrə köçürülür. Təsbit olunmuş vergilər isə bütövlükdə konkret büdcə yaxud büdcədən kənar fondlara köçürülür.

İqtisadi mahiyyətinə vergitutma obyektinin aşağıdakı növləri vardır:

- istehlak üzərinə qoyulan vergilər;
- sərvət üzərinə qoyulan vergilər;
- gəlir üzərinə qoyulan vergilər.

Hal-hazırda İEO bu təsnifat əsas götürür. Avropa İqtisadi Birliyi yaradıldığı zaman təşkil edilən və tarixə «Neumark Komissiyası» adı altında düşmüş vergi komissiyası vergilərin birbaşa və dolaylı vergilərə bölünməsinə köhnəlmiş hesab edərək onların istehlak, sərvət və gəlir vergilərinə bölünməsinə məqsədə uyğun hesab edilmişdir.

Gəlir əldə edilən zaman tutulan vergilərə gəlirin üzərinə qoyulan vergilər deyilir. Misal; fiziki şəxsin gəlir vergisi, mənfəət vergisi və s.

Sərvətə malik olunduğu anda tutulan vergilər kapital artımı, əmlak və sərvət vergiləridir.

Xidmətin, iş və mal hərəkətinin fərqli mərhələlərində onun qiymətindən tutulan yaxud qiymətə əlavə kimi qoyulan vergilər istehlak vergiləri adlanır. Aksiz, əlavə dəyər vergisini istehlak vergiləri hesab olunur

Vergilərin təsnifatı idarəetmə səviyyəsinə görə konkret olaraq ölkənin dövlət quruluşundan asılıdır. Federativ quruluşlu dövlətlər üç, unitar dövlətlər isə iki səviyyəli vergiyə malik olurlar olurlar. Üç səviyyəli olduğu halda vergilər idarəetmə səviyyəsinə aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir:

- yerli vergilər;
- ərazi vergilər;
- ümumdövlət vergiləri.

Unitar dövlətlər isə idarəetmə səviyyəsinə görə aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir:

- yerli vergilər;
- ümumdövlət vergilər.

Ümumdövlət vergilərinin elementləri ölkənin mövcud qanunvericiyi əsasında müəyyənləşir və ölkənin bütün ərazilərində eynidir.

Ərazi vergisinin elementləri mövcud qanunvericiyə uyğun olaraq onun subyektlərini qanunvericilik orqanları müəyyən edilir.

Ölkə qanunvericiliyinə uyğun olaraq yerli vergilər yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən daxil edilir və yerli büdcəyə ödənilir.

Məqsədli istiqaməti baxımından vergilərin aşağıdakı növlərə bölünürlər:

- məqsədli vergilər;
- mücərrəd vergilər.

Dövlət xərclərinin konkret istiqamətlərinin maliyyələşdirilməsində məqsədli vergilərdən istifadə olunur. Məqsədli ödənişlər üçün adətən xüsusi büdcədən kənar fondlar yaradılır.

Mücərrəd vergilər isə dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin formalaşmasında rol oynayır və heç bir məqsədli təyinatı malik deyildir.

Qeyd edək ki, vergilərin yuxarıda göstərilmiş qaydada təsnifatı vahid qayda deyildir və onları digər əlamətlərə görə də qruplara ayırmaq olar.

II Fəsil. Dolayı vergilərin tətbiqinin mövcud vəziyyəti və dövlət büdcəsində onların rolu.

2.1. Əlavə dəyər vergisinin mahiyyəti, hesablanması metodları və dövlət büdcəsinə köçürülməsi xüsusiyyətləri.

Əlavə edilmiş dəyərdən ilk dəfə vergi tutulması ideyasını 1920-ci ildə alman sahibkar Simens vermişdir. «ƏDV-nin tətbiqinin banisi» olan fransız iqtisadçısı Moris Lore ƏDV-nin tətbiqində xüsusi rol oynamışdır. O, ƏDV-nin fəaliyyət sxemini qurmuş və onun dövrüyyədə vergidən üstünlüyünü əsaslandırırmışdır. Fransada 1948-ci ildən tətbiq olunmağa başlayam ƏDV yalnız istehsal sferasındakı əməliyyatlardan vergi tuturdu, əsas vəsaitlər üçün ödənilmiş verginin əvəzləşdirilməsi isə nəzərə alınmırdı. 1954-cü ildə ƏDV-nin tətbiqinə yenidən dəyişikliklər edilərək müasir dövrdəki forma halına salınmışdır.

Avropa ölkələrində vergitutmanın obyektı kimi əlavə dəyərdən istifadənin zərurəti ümumi bazarın yaradılması şərtləndirmişdir. Çünki , Avropa İqtisadi Birliyinin yaradılması haqqında 1957-ci ildə imzalanan Roma müqaviləsi birlik ölkələrində dolayı vergitutma sisteminin vahid şəklə salınmasını nəzərdə tutmuşdur. Məhz bu səbəbdən dünya genişlənməsinə baxmayaraq ƏDV-ni bəzi hallarda «Avropa vergisi» də adlandırırlar.

AİB Şurası 1967-ci ildə ƏDV-ni birlik dövlətlərinin əsas dolayı vergisi elan etdirmişdir. 1977-ci il 17 mayda Aİ ölkələrində ƏDV-nin tutulmasının hüquqi normativlərini vahid şəklə salınması və tənzimlənməsi barəsində xüsusi direktiv qəbul edildi. Aİ-a daxil olmaq istəyən dövlətlə üçün 1982-ci ildən vergi sistemlərində ƏDV-nin tətbiqi zəruri şərt kimi müəyyən edildi. Bu səbəbdən hazırda ƏDV Aİ-in büdcəsinin əsas mənbəyidir. Onuda qeyd edək ki, Avropa İttifaqı dövlətləri ƏDV daxilolmalarından gələn müəyyən faizi ittifaqın büdcəsinə köçürürlər.

ƏDV hazırda dünyanın bir çox dövlətləri tərəfindən qəbul olunan vergidir. 2001-ci il 1 yanvar tarixi üçün dünya əhalisinin 70%-i təşkil edən 123 ölkə ƏDV-nin tətbiqinə keçilmişdir. Bu ölkələrdə ümumi vergi daxilolmalarında ƏDV-nin payı 27%-dən artıq idi və onun məbləği ÜDM-in 5%-nə bərabər olmuşdur.

ƏDV-nin bu cür geniş yayılmasını onun digər vergilərə nəzərən bəzi üstünlüklərə sahib olması ilə izah olunur. ƏDV məhsulun qiymətinə əlavə dəyər formasında çıxış edir. Mənfəət vergisi təşkilatın sərəncamında qalan mənfəətə, gəlir vergisi işçilərə ödəniləcək əmək haqqına mənfi təsir göstərsə, ƏDV müəssisənin vəsaitlərinin həcmi azaltmır, belə ki o, istehlakçısı tərəfindən məhsulun qiymətində ödənilir.(9)

ƏDV-nin iqtisadi mənası odur ki, o, dövriyyənin və istehsalın bütün mərhələlərində yaradılan və satılan malların dəyəri ilə dövriyyə və istehsal xərclərinə aid edilən material xərcləri arasında olan fərq kimi müəyyən edilmiş əlavə dəyərin bir hissəsindən tutulur.

Nəzəri olaraq əlavə edilmiş dəyər iki üsulla hesablanır:
Birinci üsulun tətbiqində əlavə edilən dəyər (D) onu əhatə edən komponentlərin cəmi ilə müəyyənləşir:

$$D = AH + AA + MD + A + M, \quad (2.1)$$

Burada; M - mənfəət, A - aksizlər, AH - əmək haqqı fondu, MD - maya dəyərinə olan vergilər, AA - amortizasiya ayırmalarıdır.

İkinci üsulda isə əlavə dəyər ilə birlikdə satılan məhsulla istehsal xərclərinin arasındakı fərqə baxılır:

$$D = SD - MD, \quad (2.2)$$

Burada; MD isə malların dəyəri, SD - satışdan daxilolmalardır.

Malların dəyəri (MD) istifadə edilən xammal və materialların, görülən işlərin və xidmətlərin dəyərindən və əlavə edilmiş dəyərdən ibarətdir.

$$MD = XD + ID + XMD, \quad (2.3)$$

Burada; XD - göstərilmiş xidmətlərin, ID - görülmüş işlərin, XMD - xammal və materialların dəyəridir.

Düsturdan görünür ki, malların dəyəri (MD) istifadə edilən xammal və materialların, görülən işlərin və göstərilən xidmətlərin dəyərindən və əlavə edilmiş dəyərdən ibarətdir.

ƏDV-in müəyyənləşdirilməsinin dörd əsas üsulundan istifadə edilir:

1. mühasibat yaxud birbaşa toplama metodu;
2. dolaylı toplama metodu;
3. birbaşa fərq metodu;
4. Dolaylı fərq metodu.

Şərti olaraq vergi dərəcəsini t_d ilə işarə etsək, ƏDV-in hesablanmasını aşağıdakı 4 düsturda ifadə edə bilərik;

$$1. V_d = D \cdot (AH + A + M); \quad (2.4)$$

$$2. V_d = D \cdot AH + D \cdot A + D \cdot M; \quad (2.5)$$

$$3. V_d = D \cdot (SD - MD); \quad (2.6)$$

$$4. V_d = D \cdot SD - D \cdot MD. \quad (2.7)$$

Hesablanmanın 1 və 2-ci metodlarından, balans əsaslandırılan metoddan istifadə etmək üçün gəliri müəyyən etmək lazımdır. Amma müxtəlif şəxslər tərəfindən aparılan əməliyyatlarda az müddət ərzində gəliri müəyyənləşdirmək çətinliklər yaradacaqdır. Üçüncü metod verginin dərəcəsinin sərf olunmuş

xərclərin malların dəyərindən çıxılması ilə alınan göstəriciyə tətbiqi təkcə verginin vahid dərəcəsinin tətbiq edildikdə münasibdir.

Praktiki cəhətdən ən əlverişlisi dördüncü metoddur. Bu metodu köməyi ilə ƏDV üzrə vergi öhdəlikləri hər həftə, ay, rüb yaxud hər il hesablanılmağa imkan yaradır. Bu metoddan istifadə ilə yaranan mühim problemi də qeyd etmək lazımdır. Onun mahiyyəti əsas kapitalla çəkilməmiş xərclərin vergiyə cəlbindən ibarətdir. Belə ki, əsas vəsaitlər alınarkən çəkilən xərclərin daxil edilməsi vergi öhdəliklərinin mənzərəsini bir xeyli təhrif edir, həmin məbləğin birdəfəlik ümumi xərclərə aid edilməsi və əlavə edilən dəyərin mənfə qiyəmət alması ilə nəticələnir.

ƏDV əsasən iqtisadi subyektləri deyil, iqtisadi fəaliyyətləri və əməliyyatlarını əhatə edir. Ölkə hüdudlarından kənarda satılan mallar, göstərilmiş iş və xidmətlərin ƏDV-yə cəlb olunmasını müəyyənləşdirmək üçün vergi qanunvericiliyində ƏDV prinsiplərinə diqqət yetirmək lazımdır. Beynəlxalq praktikada əməliyyatlardan ƏDV-si tutulmasının iki əsas prinsipindən istifadə edilir:

- mənşə ölkəsi prinsipi;
- təyinat ölkəsi prinsipi.

Mənşə ölkəsi prinsipinə daxili və xarici bazarda təqdimatından asılı olmayaraq, mallar ölkənin ərazisində tam və ya qismən istehsal olunubsa, bu zaman həmin əməliyyatdan ƏDV-si tutulur.

Sovetlər Birliyi dağıldıqdan dərhal sonra formalaşan MDB ölkələri öz aralarındakı ticarəti mənşə ölkəsi prinsipi əsasında ƏDV-nə cəlb edirdilər. Vergiyə cəlb edilən zaman vergitutma bazası müsbət ticarət balansına malik olan ölkələrin xeyrinə bir davranışdır. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasında Vergi Məcəlləsi 2001-ci il 1 yanvar tarindən qüvvəyə mindikdən sonra Azərbaycanda həmin prinsip əsasında vergitutlmaya son qoyulmuşdur.

Təyinat ölkəsi prinsipində mallar ölkə daxili istehlak üçün nəzərdə tutularsa, aparılan əməliyyat ƏDV üçün vergitutma obyektinə hesab oluna bilməz. Bu prinsipin tətbiqi, təkcə ölkə ərazisində istehlakı nəzərdə tutulan bütün mallar ƏDV-yə cəlb olunur. Bu prinsip standart beynəlxalq prinsip olaraq hər bir ölkəyə daxili istehlakda ƏDV-ni tətbiq etməyə imkan yaradır.

Təyinat ölkəsi prinsipində stimullaşdırıcı xarakter çox əlverişlidir. Məsələn, yerli istehsalçılarda ixrac qabiliyyətini artırmaq üçün Vergi Məcəlləsinin 165-ci maddəsinə görə malların və 168.1.5.-ci maddəsində qey olunan xidmətlərin ixracında vergi dərəcəsi sıfır (0) dərəcədir. Həmin xidmətlərə aşağıdakılar daxildir:

- lisenziyaların, ticarət markalarının, müəlliflik hüquqlarının, patentlərin və digər analogi hüquqların verilməsi yaxud güzəşt edilməsi;
- işçi qüvvəsinin verilməsi üzrə xidmətlər;
- hüquq, mühasibat, mühəndis məsləhət və ya reklam xidmətlərinin, məlumatların işlənilməsi üzrə xidmətlər və digər xidmətlərin göstərilməsi;
- işçi qüvvəsinin verilməsi üzrə xidmətlərin göstərilməsi;
- daşınan əmlakın icarəyə verilməsi (burada; nəqliyyat müəssisələrinin nəqliyyat vasitələri istisnadır);
- müqavilənin əsas iştirakçısının adından bu maddədə göstərilən xidmətlər yerinə yetirilməsi üçün fiziki yaxud hüquq şəxsi cəlb edilən agentin xidmət göstərməsi;
- poçt rabitəsi xidmətləri, radio və televiziya yayımı;
- telekommunikasiya xidmətlərinin göstərilməsi
- internet və elektron şəbəkələr, kompüter, elektron poçt və oxşar vasitələrlə xidmətlərin göstərilməsi, və ya bu cür şəbəkələrdən yaxud xidmətlərdən istifadə hüququnun verilməsi.

Bu prinsiplərin tətbiqi özünü ən çox idxal-ixrac əməliyyatlarında biruzə verir. ƏDV mənşə ölkəsi prinsipinə görə ixrac olunan mallardan tutulur. Təyinat ölkəsi

prinsipində isə ƏDV idxal mallarına tətbiq edilsədə, ixracdan sıfır (0) dərəcə ilə vergi tutulur. İdxal-ixrac əməliyyatlarından vergi tutulmasında ƏDV-nin prinsiplərindən istifadə olunması vergitutma obyektinin ölkələrarası bölüşdürülməsinə əhəmiyyətli dərəcədə rol oynayır.

Respublikamızın vergi qanunvericiliyi dünya təcrübəsinə əsaslanaraq təyinat ölkəsi prinsipindən istifadə edir. Malların təqdim olunması Azərbaycan Respublikasının ərazisində həyata keçirildikdə, ƏDV üzrə vergi tutulan əməliyyat kimi baxılır. Respublikanın hüduqlarından kənarda isə malların təqdim edilməsi) ƏDV üzrə vergitutma obyekti sayılmır.(7)

Vergi Məcəlləsinin 168.1.5-ci maddəsində göstərilir ki işlərin, xidmətlərin alıcısının yerləşdiyi yaxud qeydiyyatda olduğu, işlər, xidmətlər alıcının daimi nümayəndəliyinin vasitəsilə həyata keçirilirsə həmin nümayəndəliyə olduğu yer üzrə vergiyə cəlb edilir.

Məhsul ixrac edildikdə, ƏDV-si sıfır dərəcə olunduğundan, bu vergi növü ə ixrac olunan məhsulun istehsalının həcmnin artırılmasını stimullaşdırır.

Digər vergilərdən ƏDV-ni fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən digəri vergi əvəzləşdirməsi mexanizminin mövcudluğudur. ƏDV-nin tutulması prosesində verginin əvəzləşdirməsi mexanizmini 2.1 cədvəlində göstərilən misal əsasında aydın başa düşmək olar. Sadə olamsı üçün ƏDV-nin dərəcəsi 10% olduğunu fərz edək.

ƏDV-nin tutulması və onun əvəzləşdirilməsi. Cədvəl 2.1.

Malın hərəkət mərhələləri	Malın alındığı qiymət	Malın satıldığı qiymət	ƏDV-nin hesablanmış məbləği	ƏDV-nin əvəzləşdirilən məbləği	Büdcəyə ödənilməli ƏDV
İlkin istehsalçı	-	100	10	-	10
Emal sənayesi	110	200	20	10	10

Topdan satıcı	220	300	30	20	10
Pərakəndə satıcı	330	400	40	30	10
Alıcı	440	-	-	-	-

Cədvəldən görünür ki, istehsal-bölgü zəncirdə satıcı satış zamanı alıcıdan bu vergini alır. Əldə edilən məbləğdən özü tərəfindən ödənilən ƏDV-ni çıxır və yerdə qalan məbləği isə büdcəyə ödəyir. Nəticədə ƏDV məhsulun son istehlakçısı üzərinə keçirilir.

Vergi Məcəlləsinə əsasən ƏDV vergiyə cəlb edilən dövriyyədən hesablanmalı olan verginin məbləği ilə idxalda ƏDV-si ödənildiyini göstərən sənədlərə və ya verilən hesab-fakturalara müvafiq olaraq əvəzləşdirilməli olan verginin mövcud məbləği arasındakı fərkdir.

ƏDV ödəyicisi kimi qeydiyyatdan keçməli olan yaxud qeydiyyatdan keçən şəxs ƏDV-nin ödəyicisidir. Qeydiyyatda duran şəxs qeydiyyat qüvvəyə mindiyi tarixdən etibarən ƏDV ödəyicisi sayılır. Qeydiyyatda dair ərizə verməli şəxslər, ƏDV öhdəliyinin yarandığı dövrdən növbəti hesabat dövrünün başlanğıcından ƏDV ödəyicisi sayılır.

ƏDV-in dövlət büdcəsinə daxilolma dinamikasına nəzər salaq. Aşağıda göstərilən cədvəldə 2010-2016-cı illərdə ədv-in vergi daxilolmalarında xüsusi çəkisi və artım dinamikası verilmişdir.

Cədvəl 2.2

Göstəricilər	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Vergi daxilolmaları	4292.8	5475,1	6025.4	6663.6	7113.6	7112,0	7015,6
ƏDV	1271.5	1387.7	1483.6	1723.9	2048.7	2353.5	2108.2
Vergi daxilolmalarında ƏDV-nin xüsusi çəkisi, %-lə	29.6	25.3	24.6	25.9	28.8	33.1	30.1

Əvvəlki illə müqayisədə ƏDV-nin xüsusi artımı (+), azalması (-)	7.7	9.1	6.9	16.2	18.8	14.9	-10.4
---	-----	-----	-----	------	------	------	-------

Cədvəl vergilər nazirliyinin rəsmi sayıtından götürülmüşdür.

2010-cu ildə ƏDV-nin depozit hesabının tətbiqinin nəticəsində büdcəyə 1271.5 milyon manat ƏDV daxil olmuşdur. Vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi və nəzarət tədbirlərinin səmərəliliyinin artırılması nəticəsi olaraq 2014-cü illə müqayisədə 2015-ci il üçün ƏDV daxilolmaları 304.8 milyon manat yaxud 14.9% artmışdır.

Qeyd olunan illərdə ötən ilə müqayisədə ƏDV üzrə daxilolmalara müsbət artımı müşahidə edə bilərik. Həmin artıma vergi sistemində mühüm texnoloji dəyişikliklərin tətbiq edilməsi ilə vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi, sistemdə sənəd dövriyyəsinin elektron formatda tətbiqi, məlumatların işlənməsi sürətinin artması, operativ və çevik nəzarətin qurulması, digər qurumlara inteqrasiyanın aparılması ilə nail olunmuşdur. Bu illərdə AVİS-ə işlənən ƏDV-i bəyannamə məlumatları avtomatik olaraq “Uyğunsuzluq yoxlamaları”ndan keçirilir və məlumatların proqram təminatı ilə çarpaz yoxlanılması nəticəsində nöqsanlar aşkar edilir. Bu vergi növü üzrə kameral vergi yoxlamalarının tərkib hissəsi sayılan “minimum dövriyyələrin ” müəyyənləşdirilməsi, vvergilərin vaxtında büdcəyə ödənilməsi, ƏDV fırıldaqçılığı ilə məşğul ödəyicilərə qarşı müvafiq tədbirlərin vaxtında həyata keçirilməsi ƏDV-i üzrə daxilolmalarda həmin artıma səbəb olmuşdur və ƏDV-i ödəyicilərinin bazasını genişləndirmişdir.

2.2. Aksiz vergisinin tətbiqinin müasir vəziyyəti və dövlət büdcəsinə ödənilməsi qaydaları.

Aksizin vergi növü kimi formalaşmasının tarixi çox qədimdir. Bu səbəbdən onun yaranmasının tarixi barəsində dəqiq fikirlər söyləmək çox çətinidir. Bu vergi qədim zamanlarda – yığım, rüsum adlandırılırdı. O dövrlərdə aksizin tutulma

mexanizmi barədə məlumatların təxmini olduğuna görə haqqında dəqiq fikir söyləməkdə çətin olmuşdur.

Qədim Romada b.e.ə. 162 – 133-cü illərdə ölkəyə qeyri-istehlak məqsədləri üçün gətirilmiş mallardan xəzinə üçün məcburi ödənişlər yığılırdı. B.e. ə. II minilliyin əvvəllərində Misirdə pivədən də vergi tutulurdu. Bu ödənişlərin toplanması müasir dövrdə tətbiq edilən aksiz vergisinin vergitutma mexanizminə uyğun gəlmirdi. Lakin bu ödənişləri aksizin ilk yaranma rüşeymi kimi göstərmək olar.

Aksizlərin məqsədli şəkildə geniş tətbiqinə ilk dəfə Fransada başlanılıb. 1345-ci ildə Valualar sülaləsinin kralı VI Filip araq, çaxır və duzdan vergi tutmuşdur. Qeyd edək ki, fransız dilindən götürülən aksiz sözünün «kəsmək» mənasını verir. Hazırda dünyanınəksər ölkələrində aksiz vergisinin tətbiqinə keçilmişdir.

Aksiz – aksizli malları istehsal edən və bu malların satış qiymətinə daxil edilən vergidir. Dolayı vergilər kimi aksiz də əmtəənin qiymətini formalaşdırır eyni zamanda faktiki olaraq onun ödənişi alıcının üzərinə ötürülür. Bu verginin ödəyiciləri aksizli mallar istehsal edən müəssisələrdir. Ancaq aksiz məbləği əmtəənin qiymətinə daxil edildiyi üçün faktiki olaraq ödəyiciləri aksizli malların istehlakçıları sayılır.

İqtisadi mahiyyətinə görə aksiz vergisi bir tərəfdən yüksək rentabelli məhsulun istehsalından əldə olunan əlavə mənfəətin müəyyən hissəsinin dövlət büdcəsinə ödənilməsi, digər tərəfdən sosial cəhətdən zərərli mallarda istehlakın məhdudlaşdırılması məqsədini güdür.

Aksizləri digər vergilərdən fərqləndirən başlıca xüsusiyyət onların məhdud s məhsullara, qanunvericilikdə ciddi surətdə «aksizli» mallara adlanan tətbiq edilməsidir.

Respublikamızda 1 yanvar 1992-ci ildən etibarən tətbiq edilən aksiz vergisi ƏDV ilə birlikdə dövrüyyədən vergini əvəz etməkdədir. Hal-hazırda dövlət büdcəmizin vergi gəlirlərinin tərkibində aksiz vergisi müəyyən çəkiyə malikdir.

Respublikamızda tətbiq olunduğu müddətdə aksizli malların siyahısı bir neçə dəfə dəyişilmişdir. Lakin hər dəfə bu tərkibə bütün məmulatları və alkoqollu içkilər daxil edilmişdir. Bu məhsullara həm istehlak, həm də fiskal nöqtəyindən xüsusi xarakter daşıyırlar və dünyanın bütün ölkələri üzrə aksiz vergisinə cəlb olunurlar. Aksizlərin tarixi məhz bu iki məhsul növünün istehsal vaxtımdan başlamışdır.

Ölkə ərazisində istehsal edilən, idxal olunan aksizli mallardan və vergidən azad edilən mallarda başqa aksiz tutulur.

Respublika ərazisində aksizli malların istehsalı yaxud idxalı ilə məşğul olan müəssisələr, fiziki şəxslər, həmçinin Azərbaycan Respublikasının hüddurlərindən kənarda özü yaxud podratçı vasitəsilə aksizli malların istehsalı ilə məşğul olan və istehsal etdiyi yerdə ödəyicisi kimi uçotda olmayan rezident şəxslər aksizin ödəyiciləri sayılır.

Sifarişçinin göndərdiyi xammaldan ölkə ərazisində mallar istehsal edildiyi zaman, malların istehsalçısı aksizin ödəyicisidir. Bu zaman istehsalçı aksiz məbləğlərini sifarişçidən almaq məcburiyyətindədir.

Aşağıdakı göstərilən əməliyyatlar vergitutma obyektləri hesab olunurlar:

- idxal malları üçün Gömrük Məcəlləsinə uyğun aksizli malların gömrük xidməti nəzarətindən çıxması;
- istehsalı Azərbaycan Respublikasının ərazisində olan aksizli malların istehsal binasından kənara buraxılması.

İstehsal binalarına istehsalın olduğu yerdə yerləşən anbarlar və köməkçi anbar sahələri həmçinin digər oxşar binalar daxildir.

Respublika ərazisində istehsal edilən neft və tütün məhsulları üçün vergi tutulan əməliyyatların məbləği ödəyicinin müştəridən yaxud digər şəxsdən, barter əsasında, aldığı yaxud almalı olduğu məbləğin topdansaş bazar qiymətindən aşağı olmayan məbləği vergiyə cəlb olunan əməliyyatların dəyəridir.

Azərbaycan Respublikasında istehsal edilən digər aksizli mallar görə vergi tutulan əməliyyat həmin malların miqdarıdır.

İdxal malları üçün vergi tutulan əməliyyatların məbləği Gömrük Məcəlləsinə uyğun olaraq müəyyənleşən və topdansaş bazar qiymətindən az olmayan malların ƏDV və aksiz çıxıldıqdan sonra qalan gömrük dəyəridir.

Ölkə ərazisinə idxal olunan minik avtomobilləri, idman və ya istirahət üçün yaxtalar və bu kimi digər üzən vasitələr üçün vergi tutulan əməliyyat həmin obyektlərin mühərrikinin həcmidir.

Respublika ərazisində istehsal edilən mallar üçün mallar istehsal binasının hüdudlarından kənara buraxılarkən vergi tutulan əməliyyatın vaxtı hesab olunur.

Ölkə ərazisində istehsal edilən və ya idxal olunan aksizli mallardan həmçinin vergidən azad mallar istisna olunmaqla aksiz vergisinə cəlb olunur.

Respublika ərazisində aksizli malların istehsalı yaxud idxalı ilə məşğul olan müəssisələr, fiziki şəxslər, həmçinin Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənarda özü yaxud podratçı vasitəsilə aksizli malların istehsalı ilə məşğul olan və istehsal etdiyi yerdə ödəyicisi kimi uçotda olmayan rezident şəxslər aksizin ödəyiciləri sayılır.

Sifarişçinin göndərdiyi xammaldan ölkə ərazisində mallar istehsal edildiyi zaman, malların istehsalçısı aksizin ödəyicisidir. Bu zaman istehsalçı aksiz məbləğlərini sifarişçidən almaq məcburiyyətindədir.

Aşağıdakı göstərilən əməliyyatlar vergitutma obyektləri hesab olunurlar:

- idxal malları üçün Gömrük Məcəlləsinə uyğun aksizli malların gömrük xidməti nəzarətindən çıxması;

- istehsalı Azərbaycan Respublikasının ərazisində olan aksizli malların istehsal binasından kənara buraxılması.

İstehsal binalarına istehsalın olduğu yerdə yerləşən anbarlar və köməkçi anbar sahələri həmçinin digər oxşar binalar daxildir.

Ölkə ərazisinə idxal olunan minik avtomobilləri, idman və ya istirahət üçün yaxtalar və bu kimi digər üzən vasitələr üçün vergi tutulan əməliyyat həmin obyektlərin mühərrikinin həcmidir.

İdxalı aparılan platin üçün vergi tutulan əməliyyat platinin qramı, qızıl və ondan hazırlanan zərgərlik və digər məişət əşyalarına görə isə qızılın min çəki vahidinə nisbətdə miqdarı, çeşidlənmiş emal olunmuş, bərkidilmiş və çərçivəyə salınmış almaz üçün isə almazın karatı hesab olunur.

Respublika ərazisində istehsal edilən mallar üçün mallar istehsal binasının hüdudlarından kənara buraxılarkən vergi tutulan əməliyyatın vaxtı hesab olunur.

Malların idxalı üçün Gömrük Məcəlləsinə uyğun aksizli malların gömrük xidməti nəzarətindən çıxan vaxt vergi tutulan əməliyyatın vaxtıdır sayılır.

İxracda aksizli mallar sıfır dərəcə ilə vergiyə cəlb edilir.

Aşağıdakılar aksizdlər vergidən azaddır:

Fərdi istehlakda fiziki şəxs üçün 31 alkoqollu içki, 600 ədəd siqaret, 20 qram qızıl və ondan hazırlanan zərgərlik və digər məişət əşyası, emal olunmuş, , çərçivəyə salınmış 0,5 karat almaz idxalı və Respublikaya avtomobillərlə gələn şəxslərin həmin avtomobilin texniki pasportunda nəzərdə tutulmuş bakındakı olan yanacaq; tranzitlə daşınan mallar; Gömrük Məcəlləsinin 192 və 194-cü maddələrinə əsasən nəzərdə tutulmuş hallarda malların ölkə ərazisinə müvəqqəti idxalı; təkrar ixrac və girovla təminat verilən mallar.

Mərkəzi Bankın aktivlərində yerləşdirilmək üçün idxal edilən qızıl, almaz və platin, Dövlət Neft Fondunun aktivlərində yerləşdirilməsi üçün idxal olunan qızıl.

Vergi Məcəlləsinin 188.1-ci maddəsində göstərilmiş aksizdən azadolmalar yo zaman tətbiq olunur ki, gömrük rüsumlarından azadolmaların tələblərinə əməl edilmiş olsun.

Aksizli mallar alan və həmin malların istehsalı üçün xammal istifadə edən şəxsin xammal alarkən ödənilmiş aksizin məbləğini geri almaq və ya əvəzləşdirmək hüququ vardır.

Bu maddənin tələblərinə uyğun olaraq aksiz məbləği təkcə xammal və materialların istehsalçısı tərəfindən məbləğin ödənildiyi təsdiq edilən elektron vergi hesab-faktura idxal edildikdə isə müvafiq sənədlər vergi orqanına təqdim edildiyi zaman geri qaytarılır və ya əvəzləşdirilir. Sənədlərin vergi orqanına verilməsindən sonra 45 gün ərzində ödənilən aksiz məbləği vergi ödəyicisinə geri qaytarılır.

Aşağıda göstərilən mallar aksizli mallara aiddir:

- tütün məmulatları;
- içməli spirt, pivə və spirtli içkinin bütün növləri;
- minik avtomobilləri ;
- neft məhsulları;
- idxal olunan zərgərlik məmulatları;
- idxal olunan xəz-dəri məmulatları;
- yaxtalar.

Azərbaycan Respublikasında idxalı aparılan aksizli mallara aksiz dərəcələri müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi dərəcər tətbiq edilir.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində istehsal olunan içməli spirt, pivə və spirtli içkinin bütün növlərinə həmçinin tütün məmulatlarına aşağıda göstərilən aksiz dərəcələri tətbiq edilir:

İçməli spirt— 1 litri üçün 2,0 manat;

araq, tündləşdirilmiş içkilər onların materialları,- hər litri üçün 2,0 manat;

şərablar və şərab materialları üçün — hər litrinə 0,1 manat;
 konyak və konyak materialları — hər litrinə 6,0 manat;
 şampan şərabı — hər litri üçün 2,5 manat;
 pivə və pivə tərkibli digər içkilər üçün — hər litrinə görə 0,2 manat;
 siqarlar, siqarilla (nazik siqarlar) və ucları kəsilən siqarlar - 1000 ədədi üçün 10,0 manat;

tütündən hazırlanmış siqaretlər üçün - 1000 ədədinə 4,0 manat.¹

Respublikamıza idxal olunan minik avtomobillərinə, yaxtalara və həmin məqsədlər üçün nəzərdə tutulan üzən vasitələrə, idxal olunan qızıl, platin, ondan hazırlanan zərgərlik və digər məişət əşyaları, emal olunan, çeşidlənən, çərçivəyə salınan və bərkidilən almaza görə aşağıdakı aksiz dərəcələri tətbiq olunur:

Minik avtomobillərinə, yaxtalara və həmin məqsədlər üçün nəzərdə tutulan üzən vasitələrə:

Cədvəl 2.3.²

Vergitutma obyektinin adı	Aksizin dərəcəsi
Minik avtomobilləri:	Mühərrikin həcmnin hər
- mühərrikin həcmi 2000 kubsantimetrə qədər olduqda	kubsantimetrinə görə – 0, 20 manat
- mühərrikin həcmi 3000 kubsantimetrə qədər olduqda	400 manat + mühərrikin həcmnin 2001- 3000 kubsantimetr hissəsi üçün hər

¹ Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsi

² Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsi

	kubsantimetrə görə – 3 manat
- mühərrikin həcmi 4000 kubsantimetrədək olduqda	3400 manat + mühərrikin həcmnin 3001- 4000 kubsantimetr hissəsi üçün hər
- mühərrikin həcmi 5000 kubsantimetrədək olduqda	kubsantimetrə görə – 8 manat
	11 400 manat +
- mühərrikin həcmi 5000 kubsantimetrdən çox olduqda	mühərrikin həcmnin 4001- 5000 kubsantimetr hissəsi üçün hər kubsantimetrə görə – 20 manat
İstirahət və ya idman üçün yaxtalar və bu məqsədlər üçün nəzərdə tutulan digər üzən vasitələr	31 400 manat + mühərrikin həcmnin 5000 kubsantimetrdən çox hissəsi üçün hər kubsantimetrə görə – 40 manat
	Mühərrikin həcmnin hər kubsantimetrinə görə – 6 manat

platinin hər qramına - 2,0 manat 4,0 manat;

qızıl, ondan hazırlanan zərgərlik və digər məişət əşyalarının min çəki vahidindəki miqdarı üçün:

qızılın min çəki vahidində miqdarı 375 olduqda, qramına görə - 0,8-1,5 manat;

qızılın min çəki vahidində miqdarı 500 olduqda, qramına görə - 1,0-2,0 manat;

qızılın min çəki vahidində miqdarı 585 olduqda, qramına görə - 1,2- 2,4 manat;

qızılın min çəki vahidində miqdarı 750 olduqda, qramına görə - 1,5-3,0 manat;

qızılın min çəki vahidində miqdarı 958 olduqda, qramına görə - 1,8-5,0 manat;

qızılın min çəki vahidində miqdarı 999 olduqda, qramına görə - 2,0-6,0 manat;

almazın 1 karatna görə 200-400 manat olmaqla, aşağıdakı qaydada hesablanır:

bir ədəd almazın miqdarı 1 karatdan az olarsa, aksizin dərəcəsi almazın faktiki miqdarına uyğun olaraq azaldılır;

bir ədəd almazın miqdarı 1 karatdan az olarsa, aksizin dərəcəsi ilə almazın faktiki miqdarının hasili aşağıdakı əmsallar tətbiq edilməklə hesablanır:

1-2 karatadək olarsa - 2,0;

2-3 karatadək olarsa - 3,0;

3-4 karatadək olarsa - 4,0;

4-5 karatadək olarsa - 5,0;

5 karatdan çox olduqda isə- 10,0.

xəz-dəri məmulatlarını üçün onların topdansaş bazar qiymətindən az olmayan gömrük dəyərinin 10 faizi.³

Respublikamıza idxal olunan minik avtomobillərinə, yaxtalara və həmin məqsədlər üçün nəzərdə tutulan üzən vasitələrə, idxal olunan qızıl, platin, ondan hazırlanan zərgərlik və digər məişət əşyaları, emal olunan, çeşidlənən, çərçivəyə salınan və bərkidilən almaza görə aşağıdakı aksiz dərəcələri müvafiq icra hakimiyyəti orqanının göstərişləri ilə müəyyən edilir.

³ Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsi

Aksizlərin hesabat dövrü təqvim ayıdır. Bu cür mallar istehsal edilərkən hər hesabat dövrinə görə vergi tutulan əməliyyatlar üzrə aksizlər sonrakı ayın 20-dən gec olmamaq şərtilə ödənilməlidir.

Vergi ödəyicisinin aksizə görə borcu olduqda, həmin borc yarandığı andan ödənilənədək vergi tutulan əməliyyatlar üzrə aksizlər Məcəllənin 191.1-ci maddəsinə baxmayaraq, həmin əməliyyatlar aparılan vaxt ödənilir və ödəyicinin bu malları həmin mallar üzrə aksizini ödəyəndə istehsal binasından kənara çıxartmaq hüququ yoxdur.

Aksizli malların idxalı zamanı, aksiz məbləği gömrük orqanları tərəfindən tutulur.

Aksizlərin ödənişi dövlət büdcəsinədir.

Vergi ödəyicəri Məcəllənin müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyənləşdirdiyi qaydada verginin ödənilməsi görə nəzərdə tutulan müddətdə, hesabat dövrü ərzində əməliyyatlarını göstərməklə aksiz bəyannaməsi verməlidirlər.

Vergi ödəyicisi olan hüquqi şəxsin ləğvi zamanı yaxud hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti həyata keçirən fiziki şəxs fəaliyyətinə xitam verdikdə, aksiz bəyannaməsi 30 gün müddətindən gec olmayaraq vergi orqanına təqdim edilməlidir. Belə halda vergi dövrü hesabat dövrü sayılmış müddətin əvvəlindən vergi ödəyicisinin fəaliyyətini dayandırdığı günədək olan dövrü əhatə edəcəkdir.

Aksiz ödəyicisi Məcəllənin 189-cu maddəsində göstərilmiş əvəzləşdirmə üçün mövcud ərizəni aksizin ödənilməsi bəyannaməsi ilə birlikdə vergi orqanına təqdim edir.

Spesifik dərəcələrdən malın hər vahidinə pulla ifadə edilən vergi məbləği tətbiq olunduqda istifadə edilir. Advalor dərəcələr vergitutma obyektinin dəyərinin hər hansı faizinin tutulmasını nəzərdə tutur. Respublikas ərazisində istehsal edilən

içməli spirt, və spirtli içkilərin bütün növləri və pivə spesifik dərəcələr, neft və tütün məhsullarına isə advalor dərəcələr hesablanır.

İxracdaaksizli mallar sıfır dərəcə ilə vergiyə cəlb olunur.

Bu maddənin tələblərinə uyğun olaraq aksiz məbləği təkcə xammal və materialların istehsalçısı tərəfindən məbləğin ödənildiyi təsdiq edilən elektron vergi hesab-faktura idxal edildikdə isə müvafiq sənədlər vergi orqanına təqdim edildiyi zaman geri qaytarılır və ya əvəzləşdirilir. Sənədlərin vergi orqanına verilməsindən sonra 45 gün ərzində ödənilən aksiz məbləği vergi ödəyicisinə geri qaytarılır.

Azərbaycan Respublikasında istehsal edilən aksizli malların aksiz dərəcələrini Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti müəyyənləşdirir.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 06 yanvar 2007-ci il tarixli 1 nömrəli qərar ilə «Neft məhsullarının qiymətlərinin Respublika daxilində tənzimlənməsi barədə» aksiz dərəcələri təsdiq edilmişdir.

Neft məhsullarının parakəndə və topdansa satış qiymətləri

Cədvəl 2.4.manatla⁴

№	Məhsulların adı	Şirkət-daxili qiymətlər	Aksiz vergisi		Təchizat xərcləri (ƏDV ilə)	Topdansa satış qiymətləri (təchizat xərcləri və ƏDV ilə)	Pərakəndə satış qiymətləri	
			məbləği	Dərəcəsi (%-lə)			1 ton üçün	1 litr üçün
1	Avtomobil benzini Aİ-95	305,25	308,31	101,00	12,00	736,00	786,00	0,60
2	Avtomobil benzini Aİ-92	290,43	267,20	92,00	12,00	670,00	720,50	0,55
3	Avtomobil benzini Aİ-80	288,92	268,71	93,00	12,00	670,00	720,50	0,55

⁴ Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsi

4	Dizel yanacağı	323,26	77,59	24,00	12,00	485,00	535,50	0,45
5	Məişət soba yanacağı	304,56	85,28	28,00	12,00	472,00	522,00	0,45
6	Ağ neft (KO-20)	318,42	101,92	32,00	12,00	508,00	558,00	0,45
7	Reaktiv mühərrik yanacağı	219,29	30,71	14,00	12,00	307,00		
8	Nafta (ilkin emal benzini)	149,55	28,42	19,00		210,00		
9	Maye qaz (Butan – butilen və Propan–propilen fraksiyası)	149,92	45,00	30,00		230,00		
10	Qaz benzini	129,90	48,07	37,00		210,00		
11	Mühərrik yanacağı DT-36	104,82	54,51	52,00	12,00	200,00		
12	Mühərrik yanacağı DT-20	125,27	76,43	61,00	12,00	250,00		
13	Soba mazutu	67,18	7,40	11,00	12,00	100,00		
14	Mator yağı M-12B, M-14V2	398,07	207,02	52,00	12,00	726,00	776,30	0,70
15	Sənaye yağları İ-12A, İ-20V, İ-40A, İ-8B1, İ-30V	270,00	194,41	72,00	12,00	560,00	609,95	0,55
16	Turbin yağları T-22, T-30, T-46	300,55	117,25	39,00	12,00	505,00	554,50	0,50
17	Transformator yağı T-1500	331,82	179,20	54,00	12,00	615,00	665,40	0,60
18	Digər yağlar AK-15, S-11, XM-6, K-12, K-19, VM-4	237,94	133,25	56,00	12,00	450,00	499,80	0,42
19	Koks K-8	54,12	10,29	19,00		76,00		
20	Koks K-0	27,78	5,28	19,00		39,00		
21	Koks K-0,25	35,61	6,77	19,00		50,00		
22	KOKS ümumi	39,50	7,11	18,00		55,00		
23	Bitum BN-60/90, BNB-60/70	101,95	33,65	33,00		160,00		
24	Bitum MQO	60,08	20,43	34,00		95,00		
25	Bitum BNV, rubraks A-30, BNB-70/30, BNB-85/25	161,73	50,14	31,00		250,00		

Neft məhsullarına yeni qiymətlər aşağıdakı şərtlər daxilində tətbiq olunur:

- şirkətdaxili qiymətlərdə vaqonların yüklənməyə verilməsi, onların tənzimlənməsi və Dövlət Dəmir Yolunun Bakıdan yüklərin yola salınması dayanacaqlara çatdırılması xərcləri alınmışdır;
- qiymətlər respublikada istehsal edilən və satılan neft məhsullarının müəssisədaxili, pərakəndə və topdansaş qiymətləri, aksiz vergiləri, kəmqinin təchizat xərcləri ilə verilmişdir.
- Dövlət Neft Şirkəti istehsal edilmiş neft məhsullarını topdansaş qiymətlərinin üzərində təchizat xərclərini çıxmaqla satır.
- neft məhsullarının topdansaş qiymətlərinə əlavə dəyər vergisi, aksiz, və təchizat xərcləri daxil edilmişdir.
- pərakəndə satış qiymətlərinə isə neft məhsullarının respublikada fəaliyyət göstərən pərakəndə satış məntəqələrinə kimi daşınması və satılması ilə əlaqədar olan bütün xərclər daxildir.
- təchizat müəssisələri neft məhsullarını topdansaş qiymətlər əsasında satırlar.
- mülkiyyət formasından asılı olmayaraq hüquqi şəxslər, sahibkarlıq fəaliyyəti göstərən fiziki şəxslər neft məhsullarının pərakəndə və topdan satışını bu qərarda göstərilmiş qiymətlərə əsasən həyata keçirirlər.
- neft məhsullarının topdan litrinə ən yüksək keçid əmsalları təsdiq ediləndək mövcud normalar əsasında qəbul edilmişdir.
- idxal olunan neft məhsulları satış qanunverciliklə müəyyənleşən və topdansaş qiymətlərində nəzərə alınaraq vergiləri ödənilməklə bu qərarda göstərilmiş qiymətlər əsasında həyata keçirilir.
- qiymətlər respublikada tətbiq olunan standartlara cavab verən neft məhsulları nəzərdə tutulmuşdur.

Vergi ödəyicisinin 2007-cı ilin martında istehsal etdiyi 13t Aİ-95, 11t Aİ-92 benzinini və 4t ağ neft məhsulunu istehsal binasından kənara çıxarmışdır. Vergi ödəyicisi üzərinə düşən aksizin məbləğini hesablayaq.

Neft məmulatlarının qiymətləri Azərbaycan Respublikasının Tarif Şurasının.2007-ci il 6 yanvar tarixli 1 nömrəli Qərarına əsasən tənzimlənilir. Həmin Qərar əsasında göstərilən 1 ton neft məhsullarının daxili qiymətlərini məhsulun həcminə və aksizlərin dərəcəsinə vuraraq aksiz tutulan dövriyyəni müəyyənləşdirə bilərik.

AI-95 markalı avtomobil benzini:

$305,25 \text{ manat} \times 13 \text{ ton} \times 101\% = 4007,32 \text{ manat.}$

AI-92 markalı avtomobil benzini :

$290,43 \text{ manat} \times 11 \text{ ton} \times 92\% = 2119,43 \text{ manat.}$

Ağ neft üçün:

$318,42 \text{ manat} \times 4 \text{ ton} \times 32\% = 407,57 \text{ manat.}$

Vergi ödəyicisinin hesabat dövrü ərzində ümumilikdə 6534,32 (4007,32 +2119,43 +407,57) manat aksiz ödəmək öhdəliyi yaranmışdır.

Aksizlərin hesabat dövrü təqvim ayıdır. Bu cür mallar istehsal edilərkən hər hesabat dövrinə görə vergi tutulan əməliyyatlar üzrə aksizlər sonrakı ayın 20-dən gec olmamaq şərtilə ödənilməlidir.

Vergi ödəyicisinin aksizə görə borcu olduqda, həmin borc yarandığı andan ödənilənədək vergi tutulan əməliyyatlar üzrə aksizlər Məcəllənin 191.1-ci maddəsinə baxmayaraq, həmin əməliyyatlar aparılan vaxt ödənilir və ödəyicinin bu malları həmin mallar üzrə aksizini ödəyəninədək istehsal binasından kənara çıxartmaq hüququ yoxdur.

Aksizli malların idxalı zamanı, aksiz məbləği gömrük orqanları tərəfindən tutulur.

Vergi ödəyiciləri Məcəllənin müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyənləşdirdiyi qaydada verginin ödənilməsi görə nəzərdə tutulan müddətdə, hesabat dövrü ərzində əməliyyatlarını göstərməklə aksiz bəyannaməsi verməlidirlər.

Vergi ödəyicisi olan hüquqi şəxsin ləğvi zamanı yaxud hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti həyata keçirən fiziki şəxs fəaliyyətinə xitam verdikdə, aksiz bəyannaməsi 30 gün müddətindən gec olmayaraq vergi orqanına təqdim edilməlidir. Belə halda vergi dövrü hesabat dövrü sayılmış müddətin əvvəlindən vergi ödəyicisinin fəaliyyətini dayandırdığı günədək olan dövrü əhatə edəcəkdir.(7)

Təkrar ixrac məqsədli idxal edilən və girovla təminatı olmayan malların aksizi, malların idxal vaxtı ödənilir və təkrar ixracın faktiki həcminə uyğun məbləğdə aksizi almış gömrük orqanlarında 15 gün ərzində geri qaytarılması mümkündür.

Azərbaycan Respublikasında istehsal edilən aksizli malların aksiz dərəcələrini Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti müəyyənləşdirir. Aksizli malların markasız idxalı, saxlanması (şəxsi məqsədlər istisna) və ya satılması qadağandır və qanunvericiliklə müəyən edilmiş qaydada məsuliyyətə səbəb olur.

Vergi orqanları aksizli mallar istehsal edən vergi ödəyicilərinin binalarında və ya anbarlarında nəzarət postu, ölçü cihazı, plomblar qurmalı və zəruri tədbirlər görməklə aksizli malların uçotasuz, markalanmadan və prosedura uyğun olaraq aksiz ödəmədən istehsal binasından kənara çıxarılmasının qarşısının alınmasını nəzarət etməlidirlər.

Aksizli mallar göndərən vergi ödəyicisi malı qəbul edənə vergi hesab-faktura yazmalı və verməlidir.

Pərakəndə qaydada göndərildiyi halda vergi hesab-fakturası əvəzinə çek və ya çek verilə bilər.

Aksizlərin dövlət büdcəsinə daxilolmalarda rolu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Vergi daxilolmalarında aksizlərin çəkisi daima artmaqdadır. 2015-2016-ci illərdə iqtisadi vəziyyətdən asılı olaraq azalma baş vermişdir.

Aksizlər üzrə daxilolmalar (milyon manatla) Cədvəl 2.5.

Göstəricilər	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Vergi daxilolmaları	4292.8	5475,1	6025.4	6663.6	7113.6	7112,0	7015,6
Aksiz	452.0	417.4	454.6	512.0	740.3	564.2	532.2
Vergi daxilolmalarında aksizin xüsusi çəkisi, %-lə	10.5	7.6	7.5	7.7	10.4	7.9	7.6
Əvvəlki illə müqayisədə aksizin xüsusi artımı (+), azalması (-)	8.3	-0.8	8.9	12.6	44.6	-23.8	-0.6

Cədvəl vergilər nazirliyinin rəsmi sayıtından götürülmüşdür.

Qeyd olunan illərdə bir əvvəlki ilə müqayisədə aksiz vergi daxilolmalarının müsbət artımı müşahidə olunmuş lakin son illər isə mövcud maliyyə böhranının yaratdığı səbəblər daxilolmaların səviyyəsinə mənfi təsirin göstərmişdir.

III Fəsil .Ölkəmizin vergi sistemində aparılan islahatların əsas istiqamətləri və dolaylı vergilərin tətbiqinin təkmilləşməsi perspektivləri.

3.1.Azərbaycan Respublikasında vergi sistemində aparılan islahatların əsas istiqamətləri.

Ölkəmizdə vergi sistemində həyata keçirilən islahatların əsas istiqamətləri aşağıdakı kimi səciyyələndirillir. Son dövrlərdə istər regionlarda, istərsə də global iqtisadiyyatdakı proseslər, neft gəlirlərindəki azalma, dünya iqtisadiyyatında mövcud qeyri-müəyyənlik, mürəkkəb xarici mühit ölkəmizdə makroiqtisadi və maliyyənin sabitliyinə təsirsiz ötüşməyib. Lakin məqsədyönlü və uzaqgörən siyasi kursun qətiyyətlə davam etdirilməsi, eləcə də ölkə strukturunda institusional islahatların sürətləndirilməsi, aktiv fiskal siyasətin aparılması, əhalinin sosial qruplarının müdafiəsinin gücləndirilməsi, ixracda qeyri-neft sektorunun payının artırılması və sənayenin inkişaf etdirilməsi istiqamətində görülmüş tədbirlər planı nəticəsində Azərbaycan global proseslər təsirindən qorunmağa, itkilərini azaltmağa və əhalinin sosial müdafiəsinin təminatına nail ola bilmişdir. Dövlət başçısının fərmanı ilə təsdiqlənən milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın aparıcı sektorları üzrə strateji yol xəritəsində global iqtisadiyyatda və maliyyə bazarlarında müşahidə olunan proseslərə adaptasiya, postneft iqtisadi inkişafı modelinin dəstəklənməsinə yönələn yeni strateji hədəflərdə və prioritetlərdə öz əksini tapıb. Mövcud hədəflərə çatmaq və müasir iqtisadi inkişaf modelinə keçidlə əlaqədar dövlət başçısı tərəfindən müəyyənləşdirilən konkret vəzifələrin icrasının təmini üçün vergi orqanları bütün səylərini səfərbər edirlər. Büdcəsinin gəlirlərini artırmaq üçün Vergilər Nazirliyi vergi qanunvericiliyini və inzibatçılığı təkmilləşdirilmək, vergi potensialının düzgün müəyyənləşdirilmək və yeni vergi mənbələrinin hesabına vergitutma bazasının genişləndirilmək, vergilərin tam və vaxtında ödənilməsinə prosesinə nəzarətin artırılması istiqamətində bir çox tədbirlər həyata keçirmişdir. Vergi risklərinin müəyyənləşdirilməsi və yayındırılan vergilərin aşkarlanması

səbəbi ilə “risklərin idarə edilməsi” innovativ alətlərinin uğurla tətbiqinə başlanılmışdır, iri ödəyicilərdə elektron auditin tətbiqi genişləndirilmişdir. Ölkədə sahibkarlığın və investisiyal təşviqinin, ixracın stimullaşdırılmasının, biznesin dəstəklənməsinin, iqtisadiyyatın rəqabətə davamlılığının artırılmasının və qeyri-neft sektorunda inkişafın artırılması üçün 2016-cı ildə vergi qanunvericiliyinə bəzi dəyişikliklər edilmişdir. Bu siyasətin davamı olaraq həmin ilin avqustunda “2016-cı ildə vergi sahəsindəki islahatların istiqamətlərinin təsdiqi, inzibatçılığın təkmilləşdirilməsi haqqında” Sərəncam imzalanmışdır. Vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi üçün nazirliyin kollegiya qərarı ilə bəyannamələrin kameral yoxlamalarının, səyyar yoxlamalarının və elektron auditə keçirilməsi ilə bağlı qaydalar və sərəncamdan irəli gələn tələblər nəzərə alınaraq yenilənib və təsdiq ediləndir. Həmin qaydaların hazırlanmasında başlıca məqsəd yoxlamaların aparılması qaydalarını təkmilləşdirilmək, ödəyicilərin hüquqlarının qorunmasının daha şəffaf sistemin qurulması, informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə onun səmərəliliyinin artırılmasıdır.(9)

Ölkəmizə turist axınının artımında önəmli rolunu oynayan “Tax Free” sisteminin tətbiqinə keçilmişdir. Cari ilin sentyabrında Qlobal Forumun Qiymətləndirmə Qrupu Respublikamızın vergi sistemində məlumat mübadiləsi sisteminin beynəlxalq standartlar əsasında aparılması ilə bağlı ölkə hesabatımıza yüksək reyting vermişdir. Ödəyicilərə göstərilən xidmətlərin səviyyəsini artırmaq üçün 2017-ci ilin yanvarında intizamlı ödəyicilərə xidmətin “Yaşıl dəhliz” prinsipinə keçirilməsi işləri başa çatdırılmışdır. Şəffaf vergi partnyorluğu ilə fəaliyyət göstərən ödəyicilər üçün fərdi, sürətli innovativ texnologiyalı xidmətlərin göstərilməsi vergi orqanları ilə sahibkarlar arasında münasibətlərin tam fərqli bir müstəviyə qaldırılması istiqamətində mühüm addımdır.

Dövlət başçısının sərəncamlarından irəli gələn məsələlərin həll edilməsi, vergi orqanları qarşısında qoyulan vəzifələrin səmərəli icrası, ödəyicilər ilə qarşılıqlı inama əsaslanan vergi partnyorluğu münasibətlərinin qurulması və geniş vergi xidmətləri göstərilmək məqsədilə nazirliyin struktur və menecmenti müasir idarəetmə tələbləri əsasında yenidən qurulmuşdur. Son aylarda qarşıda duran məsələlərdən biri “Vergi Məcəlləsində dəyişikliklərin edilməsi haqqında” Qanun layihəsinin hazırlanması idi. Layihə Milli Məclis tərəfindən qəbul olundu və qanun dövlət başçısı tərəfindən imzalanmışdır.

Vergi orqanları dövlətin vergi siyasətinin həyata keçirilməsi qurumudur və, dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşmasında məsul orqan kimi vergi gəlirlərinin artırılmasında maraqlı olan tərəfdir. Lakin ölkəmizdə aparılan vergi siyasətinin vacib elementlərindən biri əlverişli biznes mühitinə nail olmaq, biznesin iqtisadi inkişaf yönümlü olması, sahibkarların maraqlarına cavab verilməsidir. Vergi Məcəlləsinə həcm və mahiyyət baxımından ciddi dəyişikliklər edilmişdir. Bu dəyişikliklərdə əsas məqsəd və hədəf biznesin inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılması, sahibkarlıq subyektləri və vergi orqanları arasında qarşılıqlı etimadın yüksəldilməsi, nağd əməliyyatların həcmnin azaldılması, pul dövriyyəsinin tənzimlənməsi, bank likvidliyinin artırılması və vergi mühitində cəlbediciliyinin artırılmaq yolu ilə iqtisadiyyatda investisiya qoyuluşunun təşviqi, ixracın əməliyyatlarının stimullaşdırılması, dürüst uçotun qurulmasıdır. Dəyişikliklərin zərfi beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq şəraitində, qabaqcıl dünya təcrübəsinin yaxından öyrənilməsi, təşkilatların və sahibkarların ictimai birlikləri təklifinin müzakirəsi əsasında hazırlanmışdır.

Vergi Məcəlləsinə ümumilikdə 201 dəyişiklik olunub. 115 yeni maddə əlavə edilmiş, 83 maddəyə dəyişiklik, 3 maddə isə çıxarılmışdır. Dəyişiklikləri qruplaşdırsaq, vergi inzibatchılığına 123 maddə, vergi uçotunun şəffaflaşdırılması və təkmilləşdirilməsinə, ödəyicilərin hüquqlarının genişləndirilməsi 34 maddə, isə

vergi yükünün azaldılması yaxud vergi güzəştləri və azadolmalarla isə 8 maddə bağlıdır. Respublika Prezidentinin fərmanı ilə yaradılan icbari tibbi sığorta həmçinin səhiyyə xidmətləri göstərən təşkilatlar mənfəət vergisindən müddətsiz, buğdan satışı və idxalı, un və çörək istehsalı, satışı, quş ətə satışı isə 3 il müddətlə ƏDV-dən azad edilmişdir.

Bankların restrukturizasiya tədbirləri çərçivəsində qeyri-ışlək aktivlərin təqdim edilməsi 2017-ci il yanvarın ayının 1-dən 3 il müddətlə ƏDV-dən azad edilmişdir. Banklar tərəfindən fiziki şəxslərə əmanətlərinə görə ödənilən illik faiz gəlirlərinin, emitent tərəfindən investisiya qiymətli kağızlarına ödənilən dividendin, faiz və diskont gəlirlərini gəlir vergisindən azad olunması 2023-cü ilin fevral ayına qədər uzadılmışdır. Sahibkarların vergi yükünün azaldılması, dövrəyə vəsaitlərinə qənaət edilməsi, ixracı stimullaşdırılması məqsədilə ixrac fəaliyyəti göstərən şəxslərin apardıqları əməliyyatlardan ƏDV üzrə artıq ödənilən vergilərin qaytarılması müddətləri də azaldılmışdır. Azadolmalar və dəyişikliklər ödəyicilərin vergi yükünün azaldılmasına, öz vəsaitlərindən səmərəli istifadələrinə şərait yaradacaq, biznesin inkişafına dəstək verəcək, nəticələr isə son istehlakçıya yönəldiyindən sosial əhəmiyyətli olacaqdır. Məcəlləyə edilən dəyişikliklərdən bir digəri kənd təsərrüfatı məhsullarının pərakəndə satışında ƏDV-nin ticarət əlavəsindən hesablanmağı ilə bağlı olmuşdur. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçıları vergidən azad edilsə də, onlar məhsulları ticarət şəbəkələrində pərakəndə qaydada satarkən bu məhsulların tam dəyərdən ümumi qayda ilə ƏDV tutulur, bu isə pərakəndə satış qiymətində bahalaşmasına səbəb olurdu. Bütün bunları nəzərə alaraq, sahibkarlığı stimullaşdırmaq, pərakəndə ticarətin rəqabət mühitinin təmin olunması və vergi yükünün optimallaşdırılması məqsədilə pərakəndə ticarət ilə məşğul olan sahibkarlar ölkə ərazisində istehsal etdikləri kənd təsərrüfatı məhsullarını satan zaman ƏDV ticarət əlavəsindən hesablanacaqdır. Dəyişikliklərin bir hissəsi vergitutma bazasının genişləndirilməsinə bağlıdır.

İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində vergidən yayınma hallarının rast gəlinməsi sahibkarların qeydiyyatdan keçməməsində, uçot bazasının düzgün aparılmaması, vergi öhdəliklərinin səhv göstərilməsində, ödəyicilərinin mənfəətini minimallaşdırılmaq məqsədilə müxtəlif yollara əl atmasında, vergi yükü az olan ofşor zonalarda qeydiyyatdan keçərək vergilərdən yayındırılmasında, büdcəyə vergilərin bütöv və vaxtında ödənilməməsində və digər formalarda göstərir. Bu islahatlara dair yeni istiqamətlər bu sahələrdə nəzarətin gücləndirilməsini, bəzi hallarda isə vergi nəzarətinin yenidən qurulması prosesini nəzərdə tutur. Rezident ödəyicilərin ölkə hüdudlarından kənarda, həmçinin vergi sığınacağı (ofşor) sayılan ərazilərdə təsis edilmiş ödəyicilər ilə apardıqları əməliyyatlara üzərində nəzarəti təmin etmək məqsədilə bu cür gəlirlərə transfer qiymətlərinin tətbiqi nəzərdə tutulmuşdur.

Ölkəmizdə xidmət, mal və iş üzrə əməliyyatların rəsmiləşdirilməsi sahəsində cari vəziyyətin təhlili göstərir ki, qaimələrin kağız formasında tətbiqi bir sıra problemlərə nəticə etibarilə vergidən yayınmaya şərait yaradır. Bunun qarşısının alınması məqsədilə Vergi Məcəlləsinə dəyişikliklər olunub və sahibkarlıq fəaliyyəti subyektləri aralarında xidmətlərin, malların və işlərin təqdim edilməsi zaman elektron qaimə-fakturanın göndərilməsi tələb edilir. ƏDV məqsədləri üçün qeydiyyata alınan və vergiyə cəlb olunan əməliyyatlarının ümumi dəyəri ardıcıl 12 ay ərzində 200.000 manatı keçən ictimai iaşə və ticarət ilə məşğul şəxslər sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı təqdim edilən mallara, görülən işlərə və göstərilən xidmətlərə görə 1 aprel 2017-ci il tarixdən, digər iödəyiciləri isə 2018-ci il yanvarın ayının 1-dən etibarən elektron qaimə-faktura sistemində keçmişdir. Bu dəyişiklik sahibkarlar arasındakı əməliyyatların rəsmiləşməsi prosedurasının sadələşməsinə, operativliyin təmininə, inzibati xərclərinin azalmasına, xərcləri təsdiq edən sənədlərin mövcudluğu ilə gələcəkdə vergi orqanlar qarşısında fikir ayrılıqlarının yaranmasının qarşısının alınmasına eyni zamanda şəffaflığın təmin

edilməsinə xidmət edir.

Uçotun şəffaflaşdırılması ilə bağlı digər dəyişiklik iqtisadi fəaliyyət sahələrində vergitutma məqsədləri üçün gəlir-xərcin uçotunun aparılması qaydalarının müəyyənləşdirilməsi olmuşdur. Bu, uçotun təkmilləşdirilməsi, malların alqı-satqısı zamanı sənədləşmənin aparılması və nəticədə vergidən yayınma hallarının qarşısının alınması istiqamətində əhəmiyyətli bir dəyişiklik hesab olunur.

Vergi Məcəlləsində edilmiş digər bir dəyişiklik topdan və pərakəndə ticarət iştirakşlarının fərqləndirən meyarlarının müəyyən edilməsi olmuşdur. Bu isə sahibkarlar və vergi orqanları arasında yaranan ayrılıqların qarşısının alınmasına və ödəyicilərin maliyyə sanksiyalarına məruz qalmamalarına şərait yaratmışdır. (15)

Şəffaflığın təmin edilməsinə aid dəyişikliklərdə nəzərdən salınmamışdır. Rezident şəxslərin güzəştli vergi tutulan ölkələrdə yaxud ərazilərdə yaradan müəssisələrlə əməliyyatlarına nəzarət mexanizmlərinin yaradılması mövcud sahədə şəffaflığın təmin edilməsi ilə bağlıdır. Bu məqsəd ilə Məcəllədə güzəştli vergi tutulan ölkələrdə təsis edilən subyektlərə rezident və qeyri-rezidentlərin Respublikamızdakı daimi nümayəndəlikləri tərəfindən dolayı və ya birbaşa edilən ödənişlərin Azərbaycan mənbəyindən olan gəlirlərə aid edilməsini, həmin ödənişdən ödəmə mənbəyindən ə 10 faiz dərəcə ilə vergi tutulmasını nəzərdə tutan maddələr daxil edilmişdir.

Digər mühüm məsələ rəqəmsal iqtisadiyyatda aparılan əməliyyatların vergiyə cəlb edilməsinin işlək mexanizminin müəyyənləşdirilməsidir. Qanunvericiliyə edilən əlavə və dəyişikliklərə görə, elektron ticarətdə qeyri-rezidentlərdən işlərin, xidmətlərin təqdim edilməsinə, elektron qaydada təşkil edilən lotereyaların, digər yarışlar və müsabiqələrin keçirilməsindən alınan ƏDV alıcının yerləşdiyi yerdə tətbiq ediləcəkdir. Burada söhbət qeyri-rezidentlərdən, internetdə xaricdən alınan mallardan deyil, iş yaxud xidmətlərdən gedir. Belə

dəyişikliyin məqsədi rəqabət şərtlərini bərabərləşdirmək və uçot sistemi qurmaq olmuşdur.

Vergi ödəyicilərinin hüquqlarının genişləndirilməsi məsələlərində baxılmışdır. Prezident İ.Əliyevin də öz çıxışlarında dəfələrlə qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan vətəndaşı dövlətimizin həyata keçirdiyi siyasətin mərkəzində dayanır. qanunvericiliyinə ediləş ən son dəyişikliklərdə ödəyicilərin hüquqlarının qorunması , genişləndirilməsi başlıca prinsiplərdən olmuşdur. Sahibkarlar tərəfindən öhdəliklərin düzgün müəyyən edilməməsi vödəyicilərin əlavə maliyyə sanksiyalarına məruz qalmasına səbəb olur. Bu məqsədlə vergi öhdəliklərin hüquqi nəticələrindənöncə vergi orqanı ilə razılaşdırılması qaydasının müəyyələşdirilməsi nəzərdə tutulur. Mövcud sistem İEO- in istər fərdi sahibkarlarının, istərsə də iri şirkətləri tərəfindən geniş istifadə olunan səmərəli vasitələrdəndir. Bu zaman ödəyicilərini müraciəti əsasında vergi orqanları qanunvericiliyə uyğun olaraq həmin sahibkarlıq subyektinin əməliyyatlarında yarana biləcək vergi öhdəliyi haqqında məlumat hazırlayır və ona təqdim edirlər. Bu da sahibkarın risklərini minimallaşdırır, onu maliyyə itkilərindən sığortalayır, dövriyyə vəsaitindən səmərəli istifadəsinə və öz biznesini planlaşdırmağa imkan yaradır.

Kameral vergi yoxlamalarına aid dəyişiklərdə vergi yoxlamalarının konkret olaraq verilən bəyannamələr əsasən 30 gün ərzində yoxlanılıb başa çatdırılması tapşırılıb eyni zamanda bu məqsədlə qanunvericiliyə edilən dəyişikliyə, kameral yoxlamanın vergi bəyannaməsinin verildiyi tarixdən 30 iş günü ərzində həyata keçirilməsi və həmin müddət başa çatdıqdan sonra bəyannamə üzrə yenidən vergi yoxlamasının keçirilməsi qadağan edilmişdir.

Ödəyici hüquqlarının qorunmasına xidmət göstərən yeniliklərdən biri “Könüllü vergi açıqlaması sisteminin tətbiq edilməsidir. Sahibkarlıq

subyektlərində səyyar vergi yoxlamalarının başa çatdırılmasından asılı olmayaraq, vergi orqanı tərəfindən əldə edilən mənbəyi məlum olan məlumatlar əsasında ödəyicinin gəlirlərinin və vergitutma obyektinin gizlədilməsinin əlamətləri müəyyən edildiyi halda vergi qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulan növbədənkənar vergi yoxlaması keçirilə bilər. Keçirilən vergi yoxlamasına əsasən büdcədən yayındırıla vergi məbləği dövlət büdcəsinə ödənilməklə, yayındırılan məbləğin 50%-i miqdarında maliyyə sanksiyası tətbiq edilməli idi. Edilmiş son dəyişikliklərlə könüllü vergi açıqlamasına razılaşan ödəyicilər sanksiyalardan azad olacaqdır. Ödəyiciyə könüllü vergi açıqlaması barəsində səyyar vergi yoxlaması aparılan dövrlərdə bəyannamə təqdim etmək hüququ verildi. Bu bəyannamə əsasında könüllü açıqlanmış vergi məbləğlərinə görə ödəyicilərə faiz hesablanmır və heç bir maliyyə sanksiyasına cəlb edilmir.

Sabit vergi fərdi qaydada, muzzdlu işçi cəlb edilmədən fəaliyyət fiziki şəxslərə tətbiq edilir. Bu verginin ödəyiciləri kiçik həcmdə gəlirləri olan, fərdi foto, , televizor, soyuducu, saat və digər məişət əşyalarının təmirini həyata keçirən, audio-video xidmətləri göstərən, fərdi yaşayış evlərində sürücülük və qulluqçuluq və s. işlərlə məşğul olan fiziki şəxslərdir. Sabit vergi məbləğinin ödəyicisi olan şəxslər mövcud qanunvericiliyə görə uçotuna alınmalı,hesabat təqdim etməlidirlər. Bir sıra fəaliyyət növlərinin sadələşdirilmiş vergiyə cəlbə ilə bağlı Vergi Məcəlləsinə edilən dəyişikliklərin əsas məqsədi bu fəaliyyətlə məşğul olanların vergilərinin toplanmasından daha çox həmin sahədəki uçotun sadələşdirilməsi və onların inzibati yükünün minimuma endirilməsi məqsədini daşıyır. Həmin vergi mexanizmi, ilk olaraq, fəaliyyətin və fərdi qaydada xidmət göstərən şəxsin uçotunu dəqiq aparmağa imkan verəcəkdir. Bu isə müvafiq dövlət qurumlarının işsizlik səviyyəsini dəqiq müəyyən etməsinə yardım edəcəkdir. Bu verginin ödəyiciləri öz öhdəliklərini bəyannamə təqdim etmədən və kiçik sabit məbləğ

ödəyərək həyata keçirirlər. Məcəllədə həmin fəaliyyət növlərinin siyahısı eyni zamanda verginin dərəcələri göstərilmişdir.

Nağdsız hesablaşmaların genişləndirilməsi ilə də yeni qərarlar hazırlanmışdır. “Nağdsız hesablaşmalar haqqında” ölkə başçısının 4 avqust tarixli sərəncamına uyğun olaraq, Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası və Nazirlik birlikdə beynəlxalq təcrübəni nəzərə alaraq qanun layihəsini hazırlamış və nağdsız ödənişlərin genişlənməsinə şərait yaratmışdır. Bu sahədə ölkəmiz hələ də dünya ölkələrindən, qonşu Türkiyədən və bəzi MDB ölkələrindən geri qalmaqdadır. Nağdsız ödənişlərin artırılması, pul dövriyyəsinin tənzimlənməsində müsbət təsiri ilə yanaşı, maliyyə sektorunda canlanma yaradacaq, vergidən yayınmanın azalmasına gətirəcək və vergi daxilolmalarının artmasında birbaşa rol oynayacaqdır.

Bu qanuna görə, ƏDV qeydiyyatına alınmış və dövriyyəsi 200 min manatdan artıq ictimai iaşə və ticarət fəaliyyəti göstərən şəxslər tərəfindən nağd hesablaşmaların aparılması üçün aylıq limit 30 min manatadək, digər ödəyicilər üçün isə 15 min manatadək miqdarında olmuşdur. Ödəyicilər tərəfindən bəzi hallarda, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılardan alınması və s. kimi hallarda qeydiyyatda olmayan olmayan fiziki şəxslərdən nağd qaydada satın alınmasına icazə verilir. Qanunaəsasən bəzi ödəmələrin və rüsumların, sosial ödəmələrin, publik hüquqi şəxslərə və büdcə təşkilatlarına ödənilən xidmət haqqının və digər ödəmələrin nağd qaydada həyata keçirilməsinə aid tələblər müəyyən edilmişdir. 200 min manatadək dövriyyəsi olan ictimai iaşə, ticarət və xidmət sahəsində fəaliyyəti olan şəxslər istisna, digər şəxslər tərəfindən ödənilməli olan əmək haqqlarının nağd qaydada ödənilməsinə yol verilir.

Nağd hesablaşma ilə bağlı məhdudiyyətlər də Vergi Məcəlləsinə edilən dəyişikliklərdə öz əksini tapmışdır. Banklardan nağd pul vəsaitinin çıxarılmasını məhdudlaşdırılmaq məqsədilə hüquqi şəxslər həmçinin fərdi sahibkarların vəsaitlərini nağd qaydada bank hesablarından çıxardığı zaman banklar tərəfindən 1% sadələşdirilmiş vergi tutulmaqdadır. Burada tutulan vergi vətəndaşlara deyil, təkcə sahibkarlıq fəaliyyəti göstərən ödəyicilərinə tətbiq olunur. Bütün bu dəyişikliklər bütünlükdə ölkə üzrə nağdsız əməliyyatların həcmnin artmasına, maliyyə sektorunda likvidliyinin və büdcə vəsaitlərinin xərclənməsi zamanı şəffaflığın təmin edilməsində, əmək haqqının və digər ödənişlərin qanuni formaya düşməsinə şərait yaradacaq, həmçinin ölkəmizin beynəlxalq imicinə öz müsbət təsirini göstərəcəkdir.

2017-ci ildə bu vergi növünə edilən dəyişiklikləri bir neçə istiqamətə olar. Aqrar sahənin inkişafına dəstək məqsədi ilə kənd təsərrüfatı mallarının istehsalı, sahibkarlığın stimullaşdırılması, pərakəndə ticarətdə rəqabətin təmin edilməsi və vergi yükünün azaldılması məqsədi ilə məcəllənin 13.2.60-64-cü, maddələrinə edilən dəyişikliklərdə “kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı”, “kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı”, “pərakəndə satış” və “ticarət əlavəsi” anlayışları verilməklə yanaşı həm də ƏDV-nin tərifində dəyişiklik edilərək, respublika ərazisində istehsalı aparılan kənd təsərrüfatı məhsulları üçün pərakəndə satışdan vergitutma obyektinə ticarət əlavəsi, ƏDV-nin də bu məbləğdən hesablanmalı olduğu təsbit edilmişdir, burada satıcıların həmin malların uçotunun ayrıca aparılması şərti qoyulmuşdur. Tələb olunan uçotu aparmayan vergi ödəyicilərinə ƏDV-si mallarının pərakəndə satışının ümumi dövriyyəsiindən hesablanmalıdır.

ƏDV güzəştlərinin və sıfır (0) dərəcə ilə azadolmalar verilməsi. Vergi Məcəlləsinin 164.1.27-ci maddəsinə edilmiş dəyişikliklərə əsasən buğda idxalı və satışından, un və cörək istehsalı, satışı 2020-ci ilədək təkrar artırılaraq ƏDV-dən

azad olunmuşdur. Ödəyicilərə xidmət və vergi partnyorluğu departamenti tərəfindən hazırlanan məcəllənin 164.1.36-cı maddəsinə görə ödəmə qabiliyyətini itirən bankların sağlamlaşdırılması tədbirləri çərcivəsində Respublika Prezidentinin müəyyənləşdirdiyi qaydada qeyri-işlək aktivlərin təqdimatı 2017-ci ildən başlayaraq 2020-ci ilə kimi ƏDV-si ödəməkdən azad olunmuşdur. Bundan başqa ey müddət ərzində quş ətinin satışında ƏDV-si ödəmək imtiazında çıxarılmışdır. Vergi Məcəlləsinin 165.4-cü maddəsi ilə fiziki şəxslərin ticarət festivalları ərəfəsində respublika ərazisində aldıkları qeyri-kommersiya və qeyri-istehsal təyinatlı mallara üçün ödədikləri ƏDV-nin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada geri qaytarılması da nəzərdə tutulmuşdur.(9)

Elektron ticarətdən vergi tutulması: Vergi Məcəlləsinin 168.1.5, 169.1 və 169.3-cü maddələrində edilən dəyişikliklərə əsasən virtual məkanda ƏDV-nin tətbiqi tənzimlənir. Ölkəmizin hüdudlarından kənarda aviabiletlərin sifarişi və otel xidmətləri istisna olmaqla, bu sahədə iş təqdim edildikdə yaxud lotereya və digər yarışlar keçirildikdə vergi tutulan əməliyyatların yeri kimi alıcının və müsabiqə iştirakşısının yerləşdiyi yer müəyyən edilir və həmin ölkədə ƏDV tətbiq olunur. və İştirakçı vergi ödəyicisi olduğu təqdirdə ƏDV-ni həmin şəxsin özü hesablayır və büdcəyə ödədikdən dərhal sonra Vergi Məcəlləsinin tələblərinə uyğun ödənilmiş məbləği əvəzləşdirə bilər. İştirakçı vergi ödəyicisi olmadıqda ödəniş aparan bank ƏDV-ni alıcıdan hesablayaraq büdcəyə ödəyir, tutulan ƏDV isə əvəzləşdirilmir. Vergi tutulmuş əməliyyatların sənədləşdirilməsi. Məcəlləsinin 176.2-ci maddəsinə edilən dəyişikliklər və 176.2-1 maddəsi ilə “Taxfree” layihəsi çərcivəsində vətəndaşlığı olmayan şəxslərə və əcnəbilərə verilən elektron VHF-ın formasının fərqli olması və xüsusi formanın Nazirlər Kabinetinin təsdiq etdiyi ehtiva edilir. Məcəllənin 176.4-cü maddəsinə görə pərakəndə ticarət fəaliyyəti

göstərmə ƏDV ödəyicilərinin nağd əməliyyatlarını rəsmiləşdirən sənədlərlə yanaşı qaimə-faktura yaxud elektron qaimə verə biləcəyini göstərir.

ƏDV üzrə vergi ödəyicilərin artıq ödəmələrinin tənzimlənməsi. Vergi Məcəlləsinin 179.1-179.2-ci maddələrində göstərilir ki hesabat dövründə dövryyəsinin azı 50 %-i sıfır (0) dərəcə öhdəliyinə cəlb olunan əməliyyatları aparan ödəyici hesabat dövründə artıq ödəməsinin vergi və gömrük orqanına ərizə verdiyi tarixdən, 20 gün müddətində qaytara bilər. Digər artıq ödəmələri növbəti 3 aya keçirilir və bu müddət başa çatdıqda artıq ödəmənin qalığı ərizəyə əsasında 20 günə vergi ödəyicisinə geri qaytarılır. Bu zaman vergi orqanı ödəyicilərin artıq ödəməsinin düzgünlüyünü həmin 3 ay ərzində araşdırmaq hüququna malikdir. Butun bu dəyişikliklər vergi ödəyiciləri üzərinə düşən vergi yükünün azaldılmasına və dövryyə vəsaitlərinin səmərəli istifadəsinə istiqamətləndirilmişdir.

3.2. Dolayı vergilər üzrə büdcə ilə hesablaşmaların uçotunun təkmilləşdirilməsi yolları.

2001-ci ildən etibarət respublikamızda Vergi Məcəlləsinin tətbiq olunması ilə subyektlərdə iki uçotun, mühasibat və vergi uçotunun paralel aparılması prosesinin əsası qoyulmuşdur. İqtisadi terminologiya baxımından eyni olsada, lakin mühasibat və vergi baxımından fərqli məna daşıyan elementlər iki müxtəlif uçotun aparılmasını zəruri etmişdir. Ötən dövrlər ərzində aparılan araşdırmalar göstə, vergi nəzarətində inzibati məsuliyyətin və maliyyə sanksiyalarının tətbiq edilməsi təsərrüfat subyektləri tərəfindən vergi uçotunun düzgün aparılmasına səbəb olmuşdur. Vergilər Nazirliyi tərəfindən ödəyicilərin məlumatlandırma və təbliğat tədbirlərinin geniş miqyasda keçirilməsi bu işə, xüsusi müsbət təsirini göstərmişdir. Birsıra qanunların tərkib hissələri həmçinin əlaqədar müddəaları özündə mühasibat uçotuna aid hər hansı bir tələbləri əks etdirir, bu tələblər və onlara müvafiq qanun maddələri də eyni

standart səviyyədə qəbul edilməlidir. Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsində vergi ödəyicisi olan subyektlərdə uçotunun aparılmasına aid olan tələblər əks olunmuşdur.

Məcəllənin göstərilən maddələri təşkilatda gəlir-xərcin, maddi dəyərlilərin uçotuna aid standart prinsipləri özündə əks etdirdiyindən maddələrin müddəaları uçot standartının müddəaları kimi qəbul edilməsi mümkündür. Müasir dövrdə qüvvədə olan və uçotunu aparılmasında istifadə olunan təlimat və əsasnamələrin müddəaları mühasibat uçotunun aparılmasına aid standart müddəaları kimi qəbul edilə bilər.

Dolayı vergilərin uçotunda Vergi Məcəlləsinin müddəaları və Milli Mühasibat Uçotu Standartları arasında “körpü”nin aydın şəkildə işlənilməsi xüsusi məqamdır. Çünki , uzun müddət dolayı vergi uçotunun aparılmasında vergi və mühasibat uçotu arasında mövcud uyğunsuzluqlar aparılan nəzarət tədbirlərinin keyfiyyətinə öz mənfi təsiri göstərmiş, vergi qanunvericiliyi baxımından mühasibat məlumatlarından istifadə edilə bilməməsi də yoxlama anında vaxt itkisinə səbəb olan artıq hesablamaların aparılması ilə nəticələnmişdir. Bu sahədə Vergi Məcəlləsinin müddəaları və Milli Mühasibat Uçotu Standartları arasında uyğunlaşmaların aparılması subyektlərin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə, uçot nəzarətinin gücləndirilməsinə, məlumatların keyfiyyətli şəkildə təmin edilməsi üçün şərait yarada bilər. Qeyd olunan sahəyə diqqətli yanaşılmalı və müvafiq qanunvericilik aktları hazırlanmalıdır. Vergi uçotu standartların tətbiqində vergi müddəalarına uyğunlaşma səlis, izahlı, dəqiq və sürətli qaydalar formasında tərtib olunmalıdır.

Vergi və mühasibat uçotunda dolayı vergilərin uçotunun əsas xüsusiyyətlərinin tədqiqinin aparılması göstərir ki, respublikamızda bu sahədə öz həllini tapmayan məsələlər mövcuddur. Ölkə iqtisadiyyatında baş verən bəzi dəyişikliklər beynəlxalq standartlara əsaslanan sistemin yaradılması ilə əlaqədar uçotlarda da əhəmiyyətli dəyişikliklərin aparılması tədbirlərini tələb edir. Təşkilatlarda büdcə

hesablaşmalarının uçot və auditinin təşkil edilməsi iqtisadi işin tələb və vəzifəsinə cavab vermir. Bunun üçün araşdırmalarımız göstərilən çatışmazlıqların aradan qaldırılmasına xidmət etməkdədir.(15)

Mövcud bazar münasibətlərində vergilərin ödənilməsi mexanizmini bilməyən müəssisə rəhbəri, aparıcı mütəxəssislər, vergi agentləri funksiyasını yerinə yetirən şəxsləri təsəvvür etmək mümkün deyil. Belə səbəblər dövlət vergi orqanı tərəfindən vergilərin hesablanması dəqiqliyini, vaxtında, tam olaraq ödənilməsinə aparılan nəzarətin gücləndirilməsini tələb edir. Hesablanan vergilərin büdcəyə köçürülməsinin təmin edilməsi məqsədilə respublikamızda mövcud qanunvericilik əsasında büdcə ilə hesablaşmalarda audit daimi olaraq həyata keçirilməkdədir.

Hazırkı dövrdə dolayı vergilərin büdcə ilə hesablaşmaların uçotunun aşağıdakı aktual istiqamətlərinin təkmilləşdirilməsi aparılmaqdadır.

Birinci növbədə vergi öhdəlikləri hesablaşmaların uçotu beynəlxalq uçot standartlarında nəzərdə tutulan prinsiplərə əsasən yenidən qurulmalı və təkmilləşdirilməlidir.

Dolayı vergilərin mühasibat uçotu aparıldıqda, analitik və sintetik uçot elə formada təşkil olunmalıdır ki, müəssisənin mühasibat uçotu deyil, həmçinin idarəetmə və vergi uçotunun da bir çox xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq lazımı informasiya formalaşdırmış olsun.

Dolayı vergilərin büdcə ilə hesablaşmalarının uçot və auditinin təkmilləşdirilməsinin başlıca istiqamətlərindən biri də uçotun kompyuterləşdirilməsidir. Vergi auditinin mühüm sahəsi kimi mühasibat uçotu vergilər üzrə büdcə ilə hesablaşmaların uçotunu müasir kompyuter proqramlarının köməyi ilə daha əlverişli və operativ şəkildə aparmaq imkanına malikdir. Bu eyni zamanda, büdcə hesablaşma əməliyyatlarının daha çevik və qısa zaman ərzində aparılmasına şərait yaratmış olacaqdır.

Müasir dövrdə vergiləri hesablanmaq və ödənilmənin yaxşılaşdırılmasında Vergi Məcəlləsinin böyük rolu vardır. Buna görə də, vergi qanunvericiliyində ümumi istiqamətin formalaşmasında, vergi intizamının yüksəlməsində və vergi sistemində vahid qaydaların yaradılmasında məcəllənin rolu əvəzedilməzdir.

Vergi Məcəlləsində yol verilən nöqsanlar, qüsurlar, çatışmazlıqlar, qeyri-müəyyənliklərin aradan qaldırılması barəsində öz təkliflərimi bildirməyi məqsəduyğun hesab edirəm.

Birincisi , Vergi Məcəlləsinin vergi sistemindəki əvəzedilməz və mühüm rolunu nəzərə alaraq, vergi ödəyiciləri tərəfindən onun daha asanlıqla mənimsənilməsi və o vergi mədəniyyətinin formalaşması üçün sadə dildə redaktə edilməsini məqsəduyğun hesab edirəm, beləki mövcud məcəllə qeyd olunan tələblərə cavab vermir.

Məcəlləsin vergi orqanlarının əməkdaşları, ödəyicilər, vətəndaşlar tərəfindən, dərindən mənimsənilməsi üçün Vergilər Nazirliyi tərəfindən məcəlləyə izahlı şərhlər dərc olunmalıdır. Vergi ödəyicilərindən çox bu vergi orqanları işçilərinin, aparıcı mütəxəssislərin, təşkilat rəhbərlərinin və baş mühasiblərin, həmçinin fərdi sahibkarların ciddi ehtiyacı vardır. Əks-təqdirdə Vergi Məcəlləsindəki maddələrinin qəliz dildə şərh edilməsi bəzi şəxslərinin bundan sui-istifadə etməsinə şərait yaradır.

ƏDV-ni uçota almaq üçün mühasibat uçotunun hesablar planında 19 saylı hesab nəzərdə tutulur. Təlimata olaraq dəyəri malsatanlara ödənilən mal-material qiymətlilərinə görə ƏDV-in məbləği 19 saylı hesabda kreditdən 68 saylı hesabda isə “ƏDV-in büdcə ilə hesablaşmaları” subhesabında silinməlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində satılacaq malların dəyəri bir qayda olaraq satıcıya əvvəlcədən ödənilir. Bu halda, malsatanlara ödənilən vergi məbləğini birbaşa 68 saylı hesabda debetə əks olunması məqsəduyğundur.

Daha bir maraqlı məsələyə toxunaq. Dövriyyədən tutulan vergilər əvəzinə respublika vergi sistemində iki dolaylı verginin –aksizlərin və ƏDV –in daxil

olunması 68 sayılı hesabın balansda olan mövqeyini dəyişmişdir. Hesablar planının tətbiqində Maliyyə Nazirliyinin Təlimatına uyğun 68 sayılı hesab passiv hesab olaraq qəbul olunmuşdur. Vergi qanunvericiliyinə uyğun ödəyicilər aksiz və ƏDV üzrə malsatanlara ödədikləri vergi məbləğlərini əvəzləşdirmə hüquqları vardır. Başqa sözlə desək, vergi ödəyicisinin əldə etdiyi qiymətlilərə görə malsatanlara ödəmiş olduğu aksiz və ƏDV məbləği dövlət büdcəsindən kompensasiya edilir. Əvəzləşdirilən vergi məbləği hesablarla müxabirləşərək 68 sayılı hesabın debetindən silinir. Bəzu hallarda ele hesabat ayına rast gəlinir ki, büdcəyə ödənilməli vergi məbləği büdcədən əvəzləşdiriləcək vergi məbləğindən az olsun. Bu hallar 68 sayılı hesabda debet qalığı olur, bu da passiv hesablara xarakterik olan hal deyildir. Bu baxımdan 68 sayılı hesab aktiv-passiv hesab formasında göstərilməsi fikrimcə məqsədəuyğun haldır.(7)

Vergi Məcəlləsinin ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən müəssisələrdə eyni səviyyədə tətbiqi, mühasibat uçotunun bölmələri kimi büdcə hesablaşma əməliyyatlarının uçotunun təkmilləşdirilməsi, vahid bir istiqamətə yönəldilməsi tələbini irəli sürür. Bütün bunları nəzərə alaraq, mülkiyyətindən və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq, hər bir təşkilat və müəssisələrdə uçotun hesablar planında boş qalan 18 sayılı hesabı “Aksizlər üzrə hesablaşmalar” adlandırır tətbiqini təklif edirik.

3.3. Dolay vergilərin auditinin təkmilləşdirilməsi yolları

Müasir şəraitdə dolay vergilərin vergi sistemində tətbiqinin nəzəri-metodoloji əsaslarını tədqiqi, ümumiləşdirilməsi və təhlili əsasında Azərbaycan Respublikasında vergilərin səmərəliliyini artırılmaq istiqamətində elmi cəhətdən əsaslandırılan təkliflər hazırlanmalı, dünya təcrübəsində dolay vergilərin tətbiqinin istiqamətləri öyrənilməli, onlardan ölkəmizdə istifadə imkanları müəyyənəşdirilməli, dolay vergilərin tətbiqinin və qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi istiqamətində təkliflər hazırlanmalıdır.

Vergi sistemində büdcə gəlirlərinin artırılması prosesində dolayı vergilər tətbiqi nəzəri cəhətdən əsaslandırılmalı eyni zamanda bu vergilərin çəkisinin artırılmasının metodlarının tədqiqi aparılmalıdır. Bunun üçün ölkədə dolayı vergilərin tətbiqi xüsusiyyətlərinin yerini araşdıraraq mükəmməl nəticə əldə etmiş olarıq.

Azərbaycan Respublikamızda vergi mexanizmi əsaslı surətdə təkmilləşdirilməlidir. Xüsusən də əlavə dəyər vergisi və aksizlər üzrə səmərəli vergi siyasəti qurulmalıdır. Xaricdən gətirilən və respublikada istehsal edilən ərzaq məhsullarına ƏDV-in tətbiqinə son qoyulmalı, mənfəət vergisi istehsal səviyyəsinə görə kəskin surətdə fərqləndirilməlidir. Bu da Hər bir istehsalçının öz kommersiya fəaliyyətindən daha çox faydalanmasına səbəb olacaq. Məsələnin bu cür qoyulması bazar iqtisadiyyatında sahibkarlığın inkişafına təkan verə bilər.

ƏDV-nin vergi sistemində yeni olmasından asılı olmayaraq bu vergi növü dünya ölkələrində çoxdan tətbiq olunur. Qanunvericiliyinə uyğun ƏDV malın dəyərinə əlavə dəyərdən tutulmalıdır. Lakin vergi praktikamızda əksinə ƏDV malın əlavə edilmiş dəyərindən deyil, ümumi dəyərdən tutulur. Təəccüblüsü isə bu prosesinin vergi məəcəlləsi tərəfindən qanuniləşdirilməsidir.

Məcəllənin 165-ci maddəsinə əsasən sıfır (0) dərəcəsi ilə vergi tutulan xidmət, mal və işlərin siyahısı göstərilmişdir. Onu da qeyd etmək istərdim ki, sıfır dərəcəsi ilə vergi tutulmasının, onun tətbiqində verginin hesablanmasının, dövrüyyədən çıxılması, dövlət büdcəsindən əvəzləşdirilməsi məsələləri də məcəllədə öz əksini tam formada tapmamışdır.

Vergi orqanları ƏDV-nin səyyar yoxlanılması zamanı əldə edilən mal-material qiymətlilərinə üzrə malsatanlara ödənilən ƏDV-in dövlət büdcəsindən əvəzləşdirilməsinə xüsusi diqqət ayrılmalıdır. Əvəzləşdirmənin ödəyici tərəfindən tələb edilməsində əsas rolu hüquqi sənəd rolunu elektron VHF oynayır. Buna görə də

müfəttiş bəyannamə də müvafiq sətərdə göstərilən əvəzləşdirmə məbləğinin VHF-də göstərilən məbləğə uyğunluğunu diqqətlə yoxlamalıdır.(9)

Qanunvericiliyinə uyğun olaraq ƏDV-ni ödəyərək əldə edilən və qeyri-istehsal təyinatı daşıyan material resurslarının vergi məbləği əvəzləşdirməyə təqdim oluna bilməz. Belə ki, bu məbləğ 19 sayılı hesabdən müvafiq olaraq maliyyələşmə mənbələri uçota alınan hesablara silinir. Ancaq audit yoxlaması praktikasında təşkilatlarda qəsdən mövcud məbləği əvəzləşdirməyə təqdim edirlər. Buna görə də auditor bu hallara xüsusi nəzarət etməlidir.

Başqa bir məqam isə, ƏDV ödəyicisi olmayan satıcıdan alınan mal-material qiymətlilərinə görə təqdim edilən hesablaşma sənədlərində məbləğ ayrıca sətirdə göstərilmir bu səbəbdən də əvəzləşdirmə üçün təqdim edilə bilməz. Qanunvericilikdə həmin vergi məbləği alınan materialın maya dəyərinə aid edilir. Ona görə də yoxlama da hesablaşma sənədlərinin ayrıca sətirində göstərilməmiş vergi məbləğinin əvəzləşdirməsini auditor diqqətlə yoxlamalıdır.

Təklifim odur ki, təsərrüfat subyektlərinin vergi öhdəlikləri büdcə ilə hesablaşmalar həyata keçirilən zaman düzgünlük üzərində ilkin nəzarət formasından da istifadə etsinlər. Bu zaman yaxşı olardı ki, müəssisələr bu gün təsərrüfat subyektlərində “maliyyə vəkili” rolu oynayan peşəkar auditor təşkilatlarının xidmətlərindən istifadə etsin. Auditorların müəssisələrə bütövlükdə maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti, büdcə hesablaşmalarını və vergi auditi üzrə təklif olunan xidmətlərindən maksimum dərəcədə istifadə etsinlər. Bu onlara vergilərin hesablanması, ödənilməsi və vergi hesabatlarının tərtibində yol verdikləri səhvləri düzəltmək, lüzumsuz maliyyə sanksiyaları ödəməmək imkanları verəcəkdir.

Ölkəmizin dünya iqtisadiyyatına süətli inteqrasiyası, audit sahəsində də digər sahələr kimi Beynəlxalq Standartların tətbiq edilmə zərurəti yaratmışdır. Qloballaşan dünya iqtisadiyyatında auditin rolu danılmazdır. Bu sahədə də bir çox problemlər mövcuddur. Başlıca problemlərdən biri odur ki, Azərbaycanda auditə

sisteminə marağ hədsiz dərəcədə aşağıdır. Günümüzdə məcburi auditdən yayınma halları tez-tez müşahidə olunmaqdadır.

Neftin qiymətinin dünyada kəskin ucuzlaşmasının nəticəsi olaraq maliyyə-iqtisadi böhranın yaranması vergidən yayınma dərəcəsini bütün dünya ölkələrində artmaqdadır. Bu cür tendensiyalar vergi orqanları qarşısında müəyyən çətinliklər yaradır, bu da audit sahəsinə yeni yanaşmaların və texnologiyalardan istifadəni zəruri edir.

Auditin müstəqilliyinin təmin olunması, tənzimlənməsi prosesinin təkmilləşdirilməsi, auditorların peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi qarşıda duran vəzifələrdəndir. Eyni zamanda, auditin qanunvericilik bazası təkmilləşdirilməli və iqtisadiyyatda müstəqil auditin roluciddi şəkildə araşdırılmalıdır.

Fikrimicə vergi auditinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərindən ilki vergi xidmətlərinin avtomatlaşdırılmasıdır. Vergi sistemində təkmilləşdirilmənin və onun müasir tələblər səviyyəsinə çatdırılmasında informasiya təminatının da böyük rolu vardır. İnformasiya təminatı o zaman yüksək səviyyədə təşkil olunan hesab edilə bilər ki, istifadə olunan məlumatlar operativ, dürüst və qənaətbəxşlik xüsusiyyətlərinə malik olsun:

Vergi sistemində informasiya təminatının müasir tələblər səviyyəsinə çatdırılması istiqamətində atılan mühüm addımlardan biri də sistemin tamamilə kompyuterləşdirilməsidir. Daxilolmalar və hesabatlar barəsində məlumatlar tez zamanda toplanılıb işlənməsi, bu məlumatların nəzarəti və analitik təhlillər üçün vergi orqanına operativ ötürülməsi prosesini təmin etmək məqsədi ilə vergi orqanında Vahid İnformasiya Sistemi (VİS) yaradılıbdır. Eyni zamanda vergi münasibətlərinin tənzimlənməsini normativ aktların vahid elektron bazasda toplanılması təqdirəlayiq haldır. Bu məqsədlə aşağıdakılar nəzərdə tutulmalıdır.

- elektron bazanın ictimaiyyət üçün açıq olması;
- elektron bazanın daim işlək vəziyyətdə saxlanılması;

➤ elektron bazanın mütəmadi yeniləşdirilməsi.

Vergi orqanları tərəfindən ödəyicilərə göstərilən xidmətləri avtomatlaşdırmaq, o cümlədən elektron xidmətlər siyahısını genişləndirmək və informasiya texnologiyalarının geniş istifadə inzibatçılığı kifayət qədər sadələşdirməkdədir.

Dünyada üzərində vergi ödəyicilərinə göstərilən xidmətin avtomatlaşdırılması ilə yanaşı nəzarət proseslərin avtomatlaşdırmaq prosesi də getməkdədir. İEÖ-də vergi nəzarəti sisteminin əsas tərkib hissəsi hesab olunan audit yoxlamalarını müxtəlif elektron audit proqramlarından istifadə aparılır. Bu onunla bağlıdır ki, 10-15 il ərzində bütün özəl şirkətlərdə, ictimai sahələrdə və dövlət orqanlarının fəaliyyətində, beynəlxalq təşkilatlarda kompüter texnologiyalarında istifadə edilərək əməliyyatlar e-formatda aparılmaqdadır.

İEÖ-in təcrübəsinə əsaslanaraq ölkəmizdə audit sahəsində dünya təcrübəsi özünü doğrultmuş, texnologiyaya əsaslanan və həmin sahədə bilikli və bacarıqlı kadrlara söykənən yeni audit modelindən istifadəyə keçilmişdir. Bu vəzifələr Avropa- Azərbaycan- Fəaliyyət Planının öhdəliklərinin və ölkəmizdə e-hökumətin yaradılması ilə bağlı mühüm dövlət tədbirlərinin yerinə yetirilməsidir. (8)

Audit sisteminin ölkəmizdə beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması istiqamətində ciddi işlər görülmüş «Elektron bəyannamə», Avtomatlaşdırılmış Vergi İnformasiya Sistemi, «Bir pəncərə», «İnternet Vergi İdarəsi», Elektron vergi hesab-fakturası», «ƏDV depozit hesabı», « «Dövlət qurumları və banklarla inteqrasiya məlumat mübadiləsi sistemi» və s. kimi iri layihələrə imza atılmışdır.

Sosial-iqtisadi inkişafda və dövlət büdcəsinin formalaşdırılmasında əsas payı olan, təsərrüfat subyektlərini fəaliyyətinə vergi nəzarətini aparan vergi xidməti öz fəaliyyətində müasir texnologiyalarından geniş istifadə edir. Ölkəmizin vergi sistemində inkişaf üçün mühüm layihələrdən biri də elektron auditin tətbiqi olmuşdur. Tvinninq layihəsi «Kompüter əsaslı audit sistemi sahəsində Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinə dəstəyin göstərilməsi» e-auditin tətbiqi prosesində

mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. E-audit – kompüter proqramı təminatları ilə vergi ödəyicisinin mühasibat sistemində saxlanılan verilənlər bazasına giriş əldə etməklə elektron əməliyyatların tamlığının və düzgünlüyünü audit testləri və üsullarının köməyi ilə yoxlanması və təhlilidir. E-audit səyyar vergi yoxlamalarında ən vacib və əsas hissədir. Kameral auditin e-auditdən fərqi odur ki, kameral audit, bəyannamələrin təhlili əsasında qurulduğu təqdirdə, e-audit ödəyicilərin birbaşa mühasibat sistemlərində saxlanılan e-əməliyyatların həmçinin 3-cü şəxslərin e-məlumatlarının təhlilinin aparılması ilə həyata keçirilir.

Layihə vergi auditində inzibatçılığın ən yüksək beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılma məsələsini nəzərdə tutur. İlk növbədə e-audit vergi intizamının artması ilə nəticələnək, vergidən ödəməkdən yayınan vergi ödəyicilərinə qarşı sədlər qoyaraq, vergidənyayınma hallarını tam aşkar edərək dövlət büdcəsinə daxilolmaların artırmasına imkan yaradacaqdır. Digər tərəfdən isə, elektron əməliyyatların həcmindən və mürəkkəbliyindən asılı olmayaraq vergidən yayınma hallarının aşkar edilməsi üçün vergi orqanlarına müvafiq şərait yaranacaqdır. E-audit həm vergi ödəyiciləri, həm də vergi orqanları üçün səyyar vergi yoxlamalarına sərf edikləri müddəti dəfələrlə azaltmaqdadır.

Bu zaman uzun müddətli səyyar yoxlamaların aparılmasına ehtiyac qalmır, bu da vergi ödəyicilərinin fəaliyyətində narahatlığa yol vermədən audit aparmağa imkan yaradaraq, yoxlamaların şəffaf şəkildə aparılması təminatını yaradır. Bu sistemin tətbiq edilməsi ilə vergi orqanları e-auditin köməyi ilə çoxlu sayda ödəyiciləri eyni zamanda yoxlamaq qabiliyyətinə malik olurlar və səyyar vergi yoxlamalarını yalnız riskli vergi ödəyicilərində həyata keçirilər. İntizamlı vergi ödəyicilərinin ictimaiyyət, dövlət orqanları və investorlar, biznes cəmiyyəti arasında etibarlılıq baxımından nüfuzunu artırır.

E-audit texnologiyalarını tətbiq edən vergi orqanları vergidənyayınma hallarını vaxtında aşkar edə və müvafiq tədbirlər görə bilir və vergi intizamı artırır. Eyni

zamanda könüllü əmələmə dərəcəsinin yüksəlməsi, vergi inzibatçılığının xərclərinin azalması ilə büdcə daxilolmalarında artım müşahidə olunur. Auditin müasir modeli aşağıdakı mərhələləri əhatə etməkdədir:

- ilkin planlaşdırma;
- elektron audit prosesi.

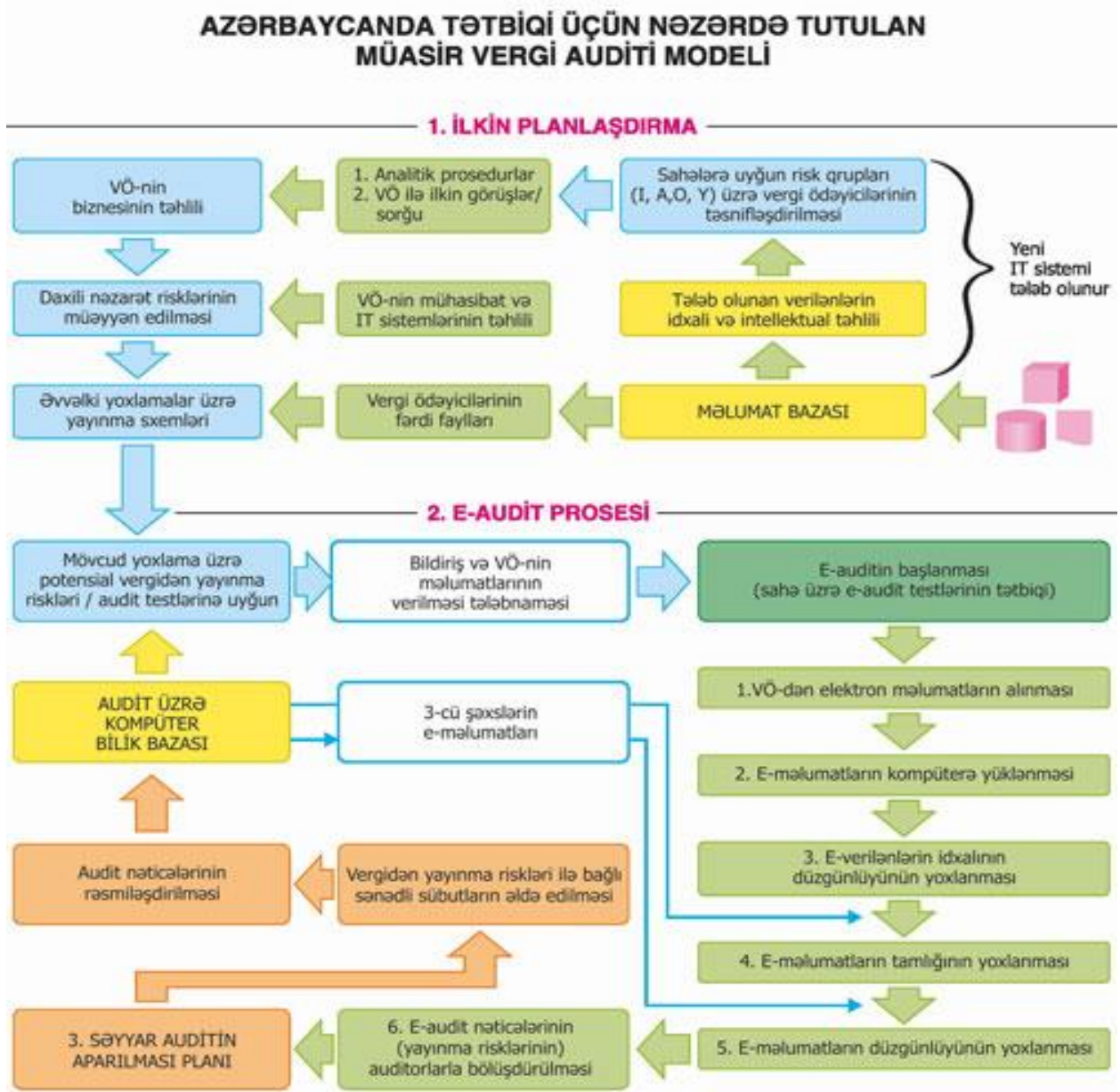
Bu modelin mərhələlər üzrə həyata keçirilən prosedura qaydaları 3.1. sxemində göstərilmişdir

Hazırda geniş yayılan proqram təminatları aşağıda göstərilənlərdir:

- Audit Command Language (ACL)
- ESKORT audit sisteminin bir hissəsi olan SESAM;
- Interactive Data Extractor and Analysis (IDEA);

Bütün bu alətlər özlərinin məlumat təhlil bacarığına, böyük yazılış həcmnin yoxlanılmasına baxımından proqram təminatı bazarında yüksək qiymətləndirilməkdədir. Vergilər Nazirliyi tərəfindən artıq e-auditin tətbiqi zamanı İEO-də geniş istifadə edilən ACL (Audit Command Language) kompüter proqramı təminatı üzrə çoxlu lisenziyalar alınmışdır. Bu proqram təminatından istifadə edərək neft, ticarət və bank sektorları üçün hazırlanan e-audit metodologiyaları əsasında qısa müddət ərzində vergi ödəyicisinin elektron əməliyyatlarında istənilən tarixlərdə apardığı əməliyyatlar üzrə kənarlaşmalar olduqda aşkar etmək mümkündür. Nəticədə, e-audit texnologiyasının tətbiq edilməsi vergidən yayınma risklərinin az vaxt sərf edərək 90-95% düzgün ehtimalla aşkar olunmasını mümkün etməkdədir.

Sxem 3.1. Müasir vergi auditinin modeli

"ACL" proqram təminatında istifadəedilməklə aparılan auditin mərhələləri 3.2 sayılı şəkildə göstərilən kimidir.

Şəkil 3.2. "ACL" proqram təminatı vasitəsilə aparılan auditin mərhələləri

Müasir dövrdə auditin qarşısında duran problemlərdən digəri onun hüquqi bazasının möhkəmləndirilməsidir. Auditorlar Palatasında bununla əlaqədar olaraq “Auditin şəffaflığının təminatı və normativ-hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi”, “Cinayət yolu ilə əldə edilən pul vəsaitlərinin yaxud digər əmlakın leqallaşdırılmasına, terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə zamanı auditorların vəzifə və öhdəlikləri”, “Auditor təşkilatlarının və sərbəst auditorların məcburi sığortalanması və həmin təşkilatlarının auditdən keçmə vəziyyəti barədə” fərqli müzakirələr olmuşdur.

E-auditin hüquqi bazasının yaratmaq məqsədilə ölkəmizdə Avstriya, Almaniya və Niderlandın qanunvericiliyi hərtərəfli öyrənilərək təhlil edilmiş və 2013-ci il yanvarın 1-dən etibarən Vergi Məcəlləsinə e-auditin hüquqi əsaslarını tənzimləyən 13 təzə maddə daxil edilmişdir.

Aparılmış dəyişikliklərə əsasən, e-audit mühasibat işləri və vergi ödəyicilərində elektron formatda həyata keçirilir. Nəzərdə tutulur ki, e-audit, ilk olaraq, neft sektorunda fəaliyyət göstərən xarici şirkətlər, fərqli ölkələrdə çoxsaylı filialları, əməliyyatları olan holding tipli müəssisə və şirkətlər, POS-terminallar və e-kassa aparatları vasitəsilə çoxlu e-əməliyyatlar aparan ticarət və xidmət obyektlərində aparılacaqdır. Bundan başqa, e-auditin telekommunikasiya, bank, lizinq, sığorta, e-ticarət üzrə ixtisaslaşan şirkətlərdə, kommunal xidmətlər göstərən müəssisələrdə aparılması nəzərdə tutulsun. Vergi Məcəlləsində edilən dəyişikliklərin respublikamızda e-auditin hüquqi əsaslarının yaradılmasında rolu böyükdür. Fikrimcə ölkəmizdə vergi-audit xidmətlərinin avtomatlaşdırılması gələcək illərdə korrupsiya kimi mənfi halların tamamilə aradan qaldırılmasına köməklik edəcək.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Dolayı vergilər keçid iqtisadiyyatlı dövlətlərdə, həmçinin ölkəmizdə büdcə daxilolmalarında mühümyer tutur və dövlət büdcəsinin əsas gəlir mənbələrindən biridir. Bu səbəbdən dolayı vergilərin uçotunun aparılması, onların hesablanması, tutulma düzgünlüyü və büdcəyə ödənilməsi üzərində nəzarətin təşkili çoxmühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Aparılmış tədqiqat işində dolayı vergilərin uçotunun və auditinin məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilmiş, ƏDV-in aksizlərin iqtisadi mahiyyəti açıqlanmış, dövlət büdcəsinin gəlirlərində onların rolu və yeri statistik göstəricilər əsasında təhlil edilərmişdir.

Bundan başqa, dissertasiya işində aparıcı dolayı vergilərdən hesab olunan ƏDV və aksizlərin hesablanması və tutularaq büdcəyə ödənilməsi üzrə əməliyyatların mühasibat uçotunda əks etdirilməsinin qaydaları əksini tapmışdır. Həmçinin vergi orqanları tərəfindən bu vergilərin audit yoxlanması metodikası geniş formasına da şərh verilmişdir.

Dissertasiyanın sonunda dolayı vergilərin uçotunun və auditinin aparılması metodikasındakı mövcud olan çatışmamazlıq, nöqsanların və problemlər araşdırılması, bu sahənin təkmilləşdirilməsi yolları müəyyənləşdirilmişdir.

Fikrimizə görə, həmin nöqsan, çatışmazlıq və neqativ tendensiyaları aradan qaldırılmaq, onun beynəlxalq standartlar əsasında inkişaf etdirilməsi məqsədilə, aşağıda göstərilən tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsi hazırkı vergi sisteminin daha effektiv fəaliyyətinə şərait yaratmış olacaqdır.

İlk növbədə elmi əsaslandırılan elə vergi dərəcələri tətbiq etmək ki, onlar büdcəyə vergi daxilolmalarını təmin etsin və sahibkarların öz vəsaitlərini istehsalın inkişafına yönəltməsinə stimullaşdırsın.

İqtisadiyyatın və istehsalın inkişafında stimullaşdırma rolu oynayan vergi dərəcələrinin azaldılması yeni yaradılan müəssisələrin və onların mənfəətinin artması

əsasında büdcə daxilolmalarının həcmnin artmasına, bununlada vergi dərəcələrinin azaldılmasında dəyən zərər kompensasiya edilmiş olar və eyni zamanda yayınma hallarını azaldılmasına imkan verir. Sahibkarlar gəlirlərini gizlətməkdə və bu cür faktların aşkar edildiyi zaman cərimə sanksiyaları ödəməkdə deyil, vergiləri aşağı dərəcələrə görə həcmdə ödəməkdə daha maraqlı olurlar.

Mühasibat uçotu hesablar planında ƏDV-nin uçota alınması üçün 19 sayılı hesab nəzərə alınmışdır. Təlimat uyğun dəyəri malsatanlara ödənilən qiymətlilərə görə ƏDV məbləği 19 sayılı hesabda kreditdə 68 sayılı hesabda isə “ƏDV üzrə büdcə ilə hesablaşmalar” subhesabında silinməlidir. onu da nəzərə almalıyıq ki, bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində satılacaq malların dəyəri malsatanlara bir qayda olaraq öncədən ödənilməkdədir. Bu halda fikrimizcə, ödənilən vergini birbaşa 68 sayılı hesabın debetində əks edilməsi daha məqsəduyğundur haldır.

Daha bir maraqlı məsələyə toxunaq. Dövriyyədən tutulan vergilər əvəzinə respublika vergi sistemində iki dolaylı verginin –aksizlərin və ƏDV –in daxil olunması 68 sayılı hesabın balansda olan mövqeyini dəyişmişdir. Hesablar planının tətbiqində Maliyyə Nazirliyinin Təlimatına uyğun 68 sayılı hesab passiv hesab olaraq qəbul olunmuşdur. Vergi qanunvericiliyinə uyğun ödəyicilər aksiz və ƏDV üzrə malsatanlara ödədikləri vergi məbləğlərini əvəzləşdirmə hüquqları vardır. Başqa sözlə desək, vergi ödəyicisinin əldə etdiyi qiymətlilərə görə malsatanlara ödəmiş olduğu aksiz və ƏDV məbləği dövlət büdcəsindən kompensasiya edilir. Əvəzləşdirilən vergi məbləği hesablarla müxabirləşərək 68 sayılı hesabın debetindən silinir. Bəzu hallarda ele hesabat ayına rast gəlinir ki, büdcəyə ödənilməli vergi məbləği büdcədən əvəzləşdiriləcək vergi məbləğindən az olsun. Bu hallar 68 sayılı hesabda debet qalığı olur, bu da passiv hesablara xarakterik olan hal deyildir. Bu baxımdan 68 sayılı hesab aktiv-passiv hesab formasında göstərilməsi fikrimcə məqsəduyğun hal hesab edilsin.

Vergi Məcəlləsinin ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən müəssisələrdə eyni səviyyədə tətbiqi, mühasibat uçotunun bölmələri kimi büdcə hesablama əməliyyatlarının uçotunun təkmilləşdirilməsi, vahid bir istiqamətə yönəldilməsi tələbini irəli sürür. Bütün bunları nəzərə alaraq, mülkiyyətindən və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq, hər bir təşkilat və müəssisələrdə uçotun hesablar planında boş qalan 18 sayılı hesabı “Aksizlər üzrə hesablasmalar” adlandırıb tətbiqini təklif edirik.

Digər bir təklifim odur ki, təsərrüfat subyektlərinin vergi öhdəlikləri büdcə ilə hesablasmalar həyata keçirilən zaman düzgünlük üzərində ilkin nəzarət formasından da istifadə etsinlər. Bu zaman yaxşı olardı ki, müəssisələr bu gün təsərrüfat subyektlərində “maliyyə vəkili” rolu oynayan peşəkar auditor təşkilatlarının xidmətlərindən istifadə etsin. Auditorların müəssisələrə bütövlükdə maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti, büdcə hesablasmalarını və vergi auditi üzrə təklif olunan xidmətlərindən maksimum dərəcədə istifadə etsinlər. Bu onlara vergilərin hesablanması, ödənilməsi və vergi hesabatlarının tərtibində yol verdikləri səhvləri düzəltmək, lüzumsuz maliyyə sanksiyaları ödəməmək imkanları verəcəkdir.

Dolayı vergilərin büdcə ilə hesablasmalarının uçot və auditinin təkmilləşdirilməsinin başlıca istiqamətlərindən biri də uçotun kompyuterləşdirilməsidir. Vergi auditi mühüm sahəsi kimi mühasibat uçotu vergilər üzrə büdcə ilə hesablasmaların uçotunu müasir kompyuter proqramlarının köməyi ilə daha əlverişli və operativ şəkildə aparmaq imkanına malikdir. Bu eyni zamanda, büdcə hesablama əməliyyatlarının daha çevik və qısa zaman ərzində aparılmasına şərait yaratmış olacaqdır.

Fikrimicə vergi auditinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərindən ilki vergi xidmətlərinin avtomatlaşdırılmasıdır. Vergi sistemində təkmilləşdirilmənin və onun müasir tələblər səviyyəsinə çatdırılmasında informasiya təminatının da böyük rolu vardır. İnformasiya təminatı o zaman yüksək səviyyədə təşkil olunan hesab edilə

bilər ki, istifadə olunan məlumatlar operativ, dürüst və qənaətbəxşlik xüsusiyyətlərinə malik olsun.

Vergi sistemində informasiya təminatının müasir tələblər səviyyəsinə çatdırılması istiqamətində atılan mühüm addımlardan biri də sistemin tamamilə kompyuterləşdirilməsidir.

Ölkəmizdə sosial-iqtisadi inkişafının və dövlət büdcəsinin formalaşdırılmasında mühüm pay sahibi olan və təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətində dövlətin vergi nəzarətini aparan vergi xidməti öz fəaliyyətində müasir texnologiyalarından geniş istifadə etməkdədir. Azərbaycanın vergi sisteminin inkişafına mühüm layihələrdən biri də elektron auditin tətbiqidir.

Fikrimizcə, E-audit texnologiyalarının tətbiqi ilə vergi orqanları vergidən yayınan ödəyicilərini aşkarlamaya və müvafiq tədbirlər görə bilir, vergi intizamını artırır, könüllülük dərəcəsinin yüksəlməsi və inzibatçılıq xərclərinin azalması hesabına büdcə daxilolmalarında müüm artım baş verir.

Ümid edirik ki, qeyd etdiyimiz təklif və tövsiyyələr öz ezərlərində ağır vergi yükü daşıyan fərdi sahibkarlar ,təsərrüfat subyektləri və kommersiya firmaları üçün böyük maraq doğuracaqdır. Belə ki, vergiləri düzgün hesablamaq, tutulmaq və ödəmək onlara gələcəkdə vergi orqanları ilə yaranacaq problemlərdən qaçmağa, yəni öz biznesləri üçün yaranacaq nəticələrin azaldılmasına kömək edəcəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat.

1. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi, Bakı, 2018.
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı-2018
3. Azərbaycanın Respublikasının Statistik göstəriciləri. Bakı-2018
4. “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu 2018.
5. “Nağdsız hesablaşmalar haqqında” qanun. Bakı 2018
6. Azərbaycan Respublikası regionların 2014-2018-ci illər üçün sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı
7. Ələkbərov Ə. “İqtisadi tənzimlənmə məqsədi üçün Azərbaycanda vergilərinin strukturunun optimallaşdırılması istiqamətləri “ Azərbaycanın Vergi xəbərləri jurnalı. 2016.
8. Y.A.Kəlbəyev. Vergi siyasətinin konseptual əsasları və praktiki aspektləri. Bakı. 2012.
9. F.Ə.Məmmədov, A.F.Musayev, M.M.Sadiqov, Y.A.Kəlbəyev, Z.Ş.Rzayev “Vergilər və vergitutma” dərslik. Bakı-2010
- 10.İ.Rzayev. Azərbaycan Respublikasında regionların davamlı sosial-iqtisadi inkişafı: mövcud vəziyyət və gələcək perspektivlər.Bakı- 2010.
- 11.İ.Rzayev. Regional maliyyə resurslarının formalaşması mənbələri və bunun sosial-iqtisadi inkişafına təsiri. Naxçıvan Dövlət Universitetinin elmi əsərləri 1 saylı, 2010-cu il tarixli
- 12.F.Ə.Məmmədov, A.F.Musayev, M.M.Sadiqov, Y.A.Kəlbəyev, Z.Ş.Rzayev “Vergilər və vergitutma” dərslik. Bakı-2010
- 13.Ə.Ə.Ələkbərov “Sosial-iqtisadi inkişafın maliyyə-büdcə parametrlərinin tənzimlənməsi” monoqrafiya Bakı-Elm-2007
- 14.Ələkbərov Ə.Ə. “Müasir mərhələdə maliyyə ehtiyatları və onların istifadəsinin bəzi məsələləri” AMEA nın xəbərləri, humanitar və ictimai elmlər seriyası (iqtisadiyyat), 2006.

15. Bağırov.D.A Vergi nəzarəti. Bakı 2006
16. Musayev A.F., Kəlbəliyev Y.A., Hüseynov A.A. “Azərbaycan Respublikasının vergi xidməti: islahatlar və nəticələr” Bakı, 2002.
17. M.H əsənlı. Vergil ər.1999.
18. Бабашкина А.М. “Государственное регулирование национальной экономики .” М.: Финансы и статистика , 2007.
19. Бабашкина А.М. “Государственное регулирование национальной экономики .” М.: Финансы и статистика , 2007.
20. Мусаев А.Ф., Садыгов М.М., Магеррамов Р.Б., Салаев Р.А. « Налоги и налогообложение в Азербайджане ». Учебник . Баку , 2005
21. Соколов А.А. « Теория налогов ». Москва , 2003
22. Девере М.П. «Экономика налоговой политики ». Учебник . Москва , 2002.
23. [www. vergijurnali.az](http://www.vergijurnali.az)
24. www.taxes.gov.az
25. www.maliyye.gov.az
26. www.iqtisadiyyat.com

SUMMARY

Providing recommendations and recommendations to improve the operational and analytical accounting of accounting information in order to improve tax accounting and auditing, strengthen account surveillance, tax accounting and effective management decisions in relation to the fiscal function of indirect taxes, the practical significance of the dissertation.

The procedure for calculating VAT and excises from the main indirect taxes and the procedure for reflecting the accounting of economic transactions on the transfer of those taxes to the budget, the methodology for auditing the indirect taxes is widely explained.

Резюме

Предоставление рекомендаций и рекомендаций для совершенствования оперативного и аналитического учета бухгалтерской информации в целях совершенствования налогового учета и аудита, укрепления надзора за счетами, налогового учета и эффективных управленческих решений в отношении фискальной функции косвенных налогов, практического значения диссертации. Широко объясняется порядок исчисления НДС и акцизов от основных косвенных налогов и порядок отражения учета экономических операций по передаче этих налогов в бюджет, методология аудита косвенных налогов.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Magistratura mərkəzinin magistrantı Zeynallı Şəmsurə Elşənxan qızının “Azərbaycan iqtisadiyyatında dolayı vergilərin fiskal funksiyası” mövzusunda yazdığı magistr dissertasiyasına

RƏY

Ölkə iqtisadiyyatının sürətli inkişafı, əsas məsələlərin müsbət həlli, əhalinin yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsi, ölkənin müdafiə qabiliyyətinin güclənməsi və digər strateji məsələlərin müvəffəqiyyətlə həll edilməsi dövlət büdcəsinin ödəmə imkanlarından çox asılıdır. Respublikamızın bazar iqtisadiyyatına keçdiyi indiki şəraitdə dövlət büdcəsinə daxil olan vəsaitlərin əsasını hüquqi və fiziki şəxslərdən alınan vergi, rüsum, yığım və digər məcburi ödəmələr təşkil edir. Ödənilən vergilərin əhəmiyyətli hissəsi hüquqi şəxslərin payına düşür və onların tərkibində dolayı vergilər böyük xüsusi çəkiyə malikdir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan təsərrüfat subyektlərinin öhdəlikləri arasında onların dövlət büdcəsi qarşısındakı vergi öhdəlikləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki vergi öhdəliklərinin düzgün hesablanması, tam və vaxtında ödənilməsi son nəticədə maliyyə vəziyyətinə və sabitliyinə birbaşa təsir edir. Məhz bu səbəbdən tam kommersiya hesabı ilə fəaliyyət göstərən müəssisələrdə vergi öhdəlikləri üzrə büdcə ilə hesablaşmaların fiskal cəhətləri, uçot və auditi diqqəti cəlb edən aktual məsələlərdən birinə çevrilmişdir.

Vergi öhdəlikləri üzrə büdcə ilə hesablaşmalar mühasibat uçotunda mühüm yer tutur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, vergi və digər məcburi ödəmələr üzrə büdcə ilə hesablaşmaların mövcud metodikası, müəssisələrdə idarəetmənin effektivliyinin yüksəldilməsi və maliyyə resurslarından səmərəli istifadə olunmasının təmin edilməsi kimi tələblərə cavab vermir.

Ona görə vergi öhdəlikləri üzrə büdcə ilə hesablaşmaların uçot və audit metodologiyasının daimi təkmilləşdirilməsi problemi, onun operativliyinin artırılması və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu problem büdcə və vergi siyasətinin dəyişdiyi indiki bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində öz həllini tapmamışdır. Ölkə iqtisadiyyatında baş verən dəyişikliklər beynəlxalq standartlara əsaslanan milli sistemin yaradılması ilə əlaqədar mühasibat uçotunda əhəmiyyətli dəyişikliklərin aparılmasını tələb edir.

Bu baxımdan Zeynallı Şəmsurə Elşənخان qızının “Azərbaycan iqtisadiyyatında dolayı vergilərin fiskal funksiyası ”mövzusunda yazdığı magistr dissertasiyası aktualdır və elmi-praktiki dəyərə malikdir.

Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflərdən, eləcə də istifadə olunmuş ədəbiyyatların siyahısından ibarətdir.

Girişdə mövzunun aktuallığı geniş şəkildə əsaslandırılmış və onun tədqiqinin əhəmiyyəti vurğulanmışdır.

Birinci fəsildə vergi sisteminin formalaşmasının nəzəri əsasları və xüsusiyyətləri, vergilərin funksiyaları, təsnifatı və dolayı vergilərin vergi sistemində rolu, onların büdcə daxilolmalarında yeri nəzərdən keçirilmişdir. Belə ki, həmin fəsildə əvvəlcə dolayı vergilərin uçotunun, sonra isə auditinin məqsəd və vəzifələri açıqlanmışdır. Fəslin sonunda dolayı vergilərin mahiyyəti açıqlanmış, onların ölkəmizin vergi sistemindəki rolu və dövlət büdcə gəlirlərindəki mövqeyi dəyərləndirilmişdir.

Dissertasiyanın ikinci fəsli dolayı vergilərin tətbiqinin mövcud vəziyyəti və dövlət büdcəsində onların rolu, əlavə dəyər vergisinin mahiyyəti, hesablanması metodları və dövlət büdcəsinə köçürülməsi xüsusiyyətləri, aksiz vergisinin tətbiqinin müasir vəziyyəti və dövlət büdcəsinə ödənilməsi qaydalarına həsr olunmuşdur. Həmin fəsildə əvvəlcə əsas dolayı vergilərdən olan ƏDV və aksilərin

hesablanması və ödənilməsi üzrə təsərrüfat əməliyyatlarının mühasibat uçotunda əks etdirilməsi qaydası geniş şəkildə işıqlandırılmışdır.

Nəhayət dissertasiyanın sonuncu fəslində ölkəmizin vergi sistemində aparılan islahatların əsas istiqamətləri və dolayısı vergilərin fiskal funksiyasının təkmilləşməsi perspektivləri, dolayısı vergilərin uçot və auditindəki mövcud problemlərin müəyyən edilməsi və təkmilləşdirilməsi üzrə tövsiyələr verilmişdir. Bu fəsildə əvvəlcə dolayısı vergilərin uçotu, sonra isə auditinin təkmilləşdirilməsi yolları üzrə bəzi fərziyələr irəli sürülmüşdür.

Dissertasiyanın nəticə hissəsində tədqiqat işində aparılmış nəzəri təhlilin gedişində əldə olunan müddəalar ümumiləşdirilmiş və tövsiyə xarakterli təkliflər irəli sürülmüşdür.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, müəllif dissertasiya işində qarşıya qoyduğu əsas məqsəd və vəzifələri lazımınca işıqlandıra bilmişdir. Bu baxımdan Zeynallı Şəmsurə Elşənخان qızının “Azərbaycan iqtisadiyyatında dolayısı vergilərin fiskal funksiyası” mövzusunda yazdığı dissertasiya onun qarşısında qoyulmuş tələblərə cavab verir və bu səbəbdən müdafiəyə buraxılmasını məqsədəuyğun hesab edirik.

Elmi rəhbər:
“Maliyyə və maliyyə institutları ”
kafedrasının dosenti

i.e.n.İ.M.Rzayev

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Magistratura mərkəzinin magistrantı Zeynallı Şəmsurə Elşən xan qızının “Azərbaycan iqtisadiyyatında dolayı vergilərin fiskal funksiyası” mövzusunda yazdığı magistr dissertasiyasına

RƏY

Dövlət tərəfindən vergilərin hesablanması, tutulmasının düzgünlüyü və vaxtında büdcəyə ödənilməsi üzərində nəzarətin ən səmərəli forması onların audit yoxlanmasıdır. Vergilərin auditi dedikdə, təkcə vergi ödəyicilərinin vergidən yayınması, vergi mənbəyinin gizlədilməsi, mühasibat sənədlərinin qaydada olmaması və onların uçotunun düzgün qurulmaması hallarının aşkar edilməsi deyil, eyni zamanda vergi orqanlarının öz işlərini səmərəli, qərəzsiz, obyektiv şəkildə, qanun və digər normativ sənədlərə uyğun formada icra olunması nəzərdə tutulur.

Bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun vergi sisteminin qurulması tətbiq edilən uçot qaydalarından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Dolayı vergilərin uçot və audit bazar iqtisadiyyatında irəliləyən və inkişaf edən bir ölkə kimi respublikamızda aktual bir prosesdir. Ölkəmizdə bazar mexanizmlərinin fəaliyyəti üçün lazım olan normal şərait yaradılır. Həmin proseslər bu mexanizmlərdən biri və əsas olan vergilərin köməyi ilə tənzimlənir. Müstəqil bir dövlət kimi respublikamızda iqtisadiyyatın idarə edilməsi istiqamətində möhkəm hüquqi bazanın olması təqdirəlayiq bir haldır. Bunun nəticəsidir ki, vergilərin uçot və auditinin aparılmasında dövlət orqanları və vətəndaşların hüquq və öhdəlikləri qanun və digər hüquqi sənədlərlə tənzimlənir. Dolayı vergilərin dövlət büdcəsindəki rolu və əhəmiyyəti nəzərə alınaraq Vergi Məcəlləsində ƏDV, aksiz vergisinin norma və dərəcələri, vergi ödəyicilərinin hüquq və öhdəlikləri aydın qeyd olunmuşdur.

Bu baxımdan Zeynallı Şəmsurə Elşənخان qızının “Azərbaycan iqtisadiyyatında dolaylı vergilərin fiskal funksiyası” mövzusunda yazdığı magistr dissertasiyası aktualdır və elmi-praktiki dəyərə malikdir.

Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflərdən, eləcə də istifadə olunmuş ədəbiyyatların siyahısından ibarətdir.

Girişdə mövzunun aktuallığı geniş şəkildə əsaslandırılmış və onun tədqiqinin əhəmiyyəti vurğulanmışdır.

Birinci fəsildə vergi sisteminin formalaşmasının nəzəri əsasları və xüsusiyyətləri, vergilərin funksiyaları, təsnifatı və dolaylı vergilərin vergi sistemində rolu, onların büdcə daxilolmalarında yeri nəzərdən keçirilmişdir. Belə ki, həmin fəsildə əvvəlcə dolaylı vergilərin uçotunun, sonra isə auditinin məqsəd və vəzifələri açıqlanmışdır. Fəslin sonunda dolaylı vergilərin mahiyyəti açıqlanmış, onların ölkəmizin vergi sistemindəki rolu və dövlət büdcə gəlirlərindəki mövqeyi dəyərləndirilmişdir.

Dissertasiyanın ikinci fəsli dolaylı vergilərin tətbiqinin mövcud vəziyyəti və dövlət büdcəsində onların rolu, əlavə dəyər vergisinin mahiyyəti, hesablanması metodları və dövlət büdcəsinə köçürülməsi xüsusiyyətləri, aksiz vergisinin tətbiqinin müasir vəziyyəti və dövlət büdcəsinə ödənilməsi qaydalarına həsr olunmuşdur. Həmin fəsildə əvvəlcə əsas dolaylı vergilərdən olan ƏDV və aksilərin hesablanması və ödənilməsi üzrə təsərrüfat əməliyyatlarının mühasibat uçotunda əks etdirilməsi qaydası geniş şəkildə işıqlandırılmışdır.

Nəhayət dissertasiyanın sonuncu fəslində ölkəmizin vergi sistemində aparılan islahatların əsas istiqamətləri və dolaylı vergilərin fiskal funksiyasının təkmilləşməsi perspektivləri, dolaylı vergilərin uçot və auditindəki mövcud problemlərin müəyyən edilməsi və təkmilləşdirilməsi üzrə tövsiyələr verilmişdir. Bu fəsildə əvvəlcə dolaylı vergilərin uçotu, sonra isə auditinin təkmilləşdirilməsi yolları üzrə bəzi fərziyələr irəli sürülmüşdür.

Dissertasiyanın nəticə hissəsində tədqiqat işində aparılmış nəzəri təhlilin gedişində əldə olunan müddəalar ümumiləşdirilmiş və tövsiyə xarakterli təkliflər irəli sürülmüşdür.

Nəhayət dissertasiyanın sonunda onun məzmunundan irəli gələn nəticələrə əsasən kredit təşkilatlarının vergiyə cəlb edilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri üzrə səmərəli təkliflər verilmişdir.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, müəllif dissertasiya işində qarşıya qoyduğu əsas məqsəd və vəzifələri lazımınca işıqlandıra bilmişdir. Bu baxımdan Zeynallı Şəmsurə Elşənخان qızının “Azərbaycan iqtisadiyyatında dolayı vergilərin fiskal funksiyası” mövzusunda yazdığı dissertasiya onun qarşısında qoyulmuş tələblərə cavab verir və bu səbəbdən müdafiəyə buraxılmasını məqsədəuyğun hesab edirik.

“Maliyyə və maliyyə institutları ”
kafedrasının dosenti

i.e.n.Qurbanov B.

REFERAT

Bildiyimiz kimi dolayı vergilər inkişaf etmiş keçid iqtisadiyyatlı dövlətlərdə, eyni zamanda ölkəmizdə büdcə daxilolmalarında xüsusi yer tutduğuna və dövlət büdcəsinin stabil gəlir mənbəyi hesab olunduğuna görə, yəni mühüm fiskal funksiyanı yerinə yetirdiyinə görə onların uçotunun aparılması, uçotun məqsəd və vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi labüddür. Azərbaycan Respublikasında dolayı vergilərin uçotu “Vergi Məcəlləsi”, “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu və digər hüquqi sənədlərlə tənzimlənir. Həmin sənədlərdə şirkət və fiziki şəxslərin öz vergi bəyannamələrini hazırlayarkən riayət etməli olduqları xüsusi qaydalar qeyd olunub.

Müəssisə tərəfindən vergilərin, o cümlədən dolayı vergilərin uçotunun düzgün aparılması dövlət orqanları üçün əhəmiyyətli olmaqla yanaşı, eyni zamanda müəssisələrə vergi ili ərzində mənfəət və zərərlərin hərtərəfli öyrənilməsinə imkan verir. Müəssisələr büdcə gəlirlərində dolayı vergilərdən əhəmiyyətli xüsusi çəkiyə malik olan ƏDV və aksizlər üzrə hesab-fakturaları və hesabatlarının hazırlanmasına, güzəştlərin düzgün tətbiq olunmasına, gəlir və xərclərin, vergitutma bazasının düzgün müəyyən edilməsinə görə məsuliyyət daşıyırlar.

Məlumdur ki, vergi fiskal siyasətin həyata keçirilməsində dövlət üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir çünki, bazar münasibətləri dövləti iqtisadiyyatın idarə edilməsi və tənzimlənməsi proseslərindən azad etmir. İqtisadiyyatın effektiv və səmərəli idarə olunması üçün dövlət güclü və sağlam büdcəyə malik olmalıdır. Büdcənin əmələ gəlmə mənbəyi əsasən vergilər, xüsusilə də dolayı vergilər olduğuna görə onların uçotunun aparılması, eləcə də hesablanması, tutulmasının düzgünlüyü və vaxtında büdcəyə ödənilməsi üzərində nəzarət olduqca vacibdir.

Dövlət tərəfindən vergilərin hesablanması, tutulmasının düzgünlüyü və vaxtında büdcəyə ödənilməsi üzərində nəzarətin ən səmərəli forması onların audit yoxlanmasıdır. Vergilərin auditi dedikdə, təkcə vergi ödəyicilərinin vergidən yayınması, vergi mənbəyinin gizlədilməsi, mühasibat sənədlərinin qaydada olmaması və onların uçotunun düzgün qurulmaması hallarının aşkar edilməsi deyil, eyni zamanda vergi orqanlarının öz işlərini səmərəli, qərəzsiz, obyektiv şəkildə, qanun və digər normativ sənədlərə uyğun formada icra olunması nəzərdə tutulur.

Bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun vergi sisteminin qurulması tətbiq edilən uçot qaydalarından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Dolayı vergilərin uçot və auditı bazar iqtisadiyyatında irəliləyən və inkişaf edən bir ölkə kimi respublikamızda aktual bir prosesdir. Ölkəmizdə bazar mexanizmlərinin fəaliyyəti üçün lazım olan normal şərait yaradılır. Həmin proseslər bu mexanizmlərdən biri və əsas olan vergilərin köməyi ilə tənzimlənir. Müstəqil bir dövlət kimi respublikamızda iqtisadiyyatın idarə edilməsi istiqamətində möhkəm hüquqi bazanın olması təqdirəlayiq bir haldır. Bunun nəticəsidir ki, vergilərin uçot və auditinin aparılmasında dövlət orqanları və vətəndaşların hüquq və öhdəlikləri qanun və digər hüquqi sənədlərlə tənzimlənir. Dolayı vergilərin dövlət büdcəsindəki rolu və əhəmiyyəti nəzərə alınaraq Vergi Məcəlləsində ƏDV, Aksizlər və Mədən vergisinin norma və dərəcələri, vergi ödəyicilərinin hüquq və öhdəlikləri aydın qeyd olunmuşdur.

Respublikamızın neft-qaz ölkəsi olduğunu nəzərə alsaq mədən vergisinin uçot və auditinin nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu görürük. Bu baxımdan dolayı vergilərin uçot və auditı eyni zamanda onların təkmilləşdirilməsi yollarının araşdırılması respublikamızda aktual bir mövzudur.

Dünyada baş verən siyasi və iqtisadi proseslər nəticəsində 2015-ci ildə neftin qiymətinin kəskin azalması bir daha sübut etdi ki, büdcə gəlirlərini neftdən asılı vəziyyətdə saxlamaq düzgün siyasət deyil. Büdcədə neft gəlirlərinin gözlənilməz şəkildə azalması, dövləti vergi gəlirləri ətrafında düşünməyə və vergi dərəcələri, vergi nəzarəti və audit, vergilərin tətbiqi ətrafında düşünməyə məcbur etdi. Bunun nəticəsi idi ki, 2017-ci ildə Vergi Məcəlləsində 201 dəyişikliklər edilmişdir. Dəyişikliyin əsasən ƏDV, aksizli malların dövriyyəsinə nəzarət istiqamətində olması dolayı vergilərin fiskal funksiyasının, eyni zamanda onların uçot və auditinin ölkəmiz üçün nə dərəcədə əhəmiyyətli olmasını bir daha göstərdi. Onu da qeyd etmək istərdim ki, 2015-ci ildə milli valyutamızın iki dəfə kəskin devalvasiyası nəticəsində məşğulluğun aşağı düşməsi, manatın alıcılıq qabiliyyətinin azalması, qaçılmaz inflyasiya kimi mənfi iqtisadi göstəriciləri dövlət yalnız fiskal siyasətlə aradan qaldıra bilər.

Hazırda təsərrüfat fobyektləri (fərdi sahibkarlar) tərəfindən dolayı vergilərin fiskal funksiyası ilə əlaqədar uçot və auditinin aparılması metodikasının təkmilləşdirilməsinin mühüm əhəmiyyət kəsb etməsi və aktuallığı bu problemin lazımınca nəzəri və praktiki cəhətdən öz həllini tapmaması dissertasiya mövzusunun seçilməsinə, eləcə də tədqiqat dairəsinin müəyyənləşdirilməsinə, onun məqsəd və vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsinə səbəb oldu.

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı və praktiki əhəmiyyəti. dolayı vergilərin fiskal funksiyası ilə əlaqədar vergilərin uçot və auditinin aparılması metodikasının təkmilləşdirilməsi, uçotun nəzarət funksiyasının gücləndirilməsi, vergi uçotunun və effektiv idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi məqsədilə uçot informasiyasının operativ və analitikliyinin yaxşılaşdırılması üzrə tövsiyyə və təkliflər verilməsi dissertasiyanın praktiki əhəmiyyətini təşkil edir.

Dissertasiya işində əsas dolaylı vergilərdən olan ƏDV və aksizlərin hesablanması və həmin vergilərin büdcəyə köçürülməsi üzrə təsərrüfat əməliyyatlarının mühasibat uçotunda əks etdirilməsi qaydası, dolaylı vergilərin audit yoxlamasının aparılması metodikası geniş şəkildə şərh edilmişdir.

Tədqiqat obyektı kimi dolaylı vergilərin uçot və auditı əsas götürülmüşdür. Vergi uçotunun yaranmasına səbəbi, dövlətin ictimai həyatda mühüm rol oynaması olmuşdur. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində inkişaf edən ölkəmizdə iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi, istehsal və qeyri-istehsal sferasında müəssisə və digər iqtisadi subyektlərin kəmiyyət və keyfiyyət baxımından genişlənməsinə təkan verdi. Həmin iqtisadi subyektlərin dövlətə ödəməli olduğu vergilərin düzgün hesablanması və vaxtında ödənilməsinə nəzarətlə əlaqədar olaraq vergi uçotu nəzəriyyə və təcrübəsinin, audit xidmətinin metodoloji prinsiplərinin geniş məzmununda öyrənilməsi tələb olunur.

Dissertasiya işinin məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın yazılmasında əsas məqsəd Azərbaycan Respublikasında dolaylı vergilərin fiskal funksiyasına, uçot və auditinin aparılması metodikasına nəzər salmaq, mövcud mexanizmdəki nöqsan və çatışmazlıqları aşkara çıxarmaqdan, onun daha dərindən mənimsənilməsindən və təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir.

Qarşıda qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün tədqiqat işinin qarşısında aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

- müəssisələrin təşkilati-texniki xüsusiyyətləri və onun vergilərin uçot və auditinə təsiri xarakterinin öyrənilməsi;
- dolaylı vergilərin fiskal funksiyasının, uçot və auditinin aparılması praktikasını təhlil etmək;

- dolayı vergilərin tətbiqinin uçot və auditinin aparılması metodikasının təkmilləşdirilməsi üzrə tövsiyyələr işləyib hazırlamaq;
- vergilərin düzgün hesablanması, tutulması və əvəzləşdirilməsi, eləcə də vaxtında dövlət büdcəsinə köçürülməsi üzərində vergi nəzarətinin daha səmərəli metodlarını müəyyən etmək;
- dolayı vergilərin fiskal funksiyası ilə əlaqədar büdcə ilə hesablaşmaların uçot və auditinin təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflər paketi hazırlamaq.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. İşin elmi yeniliyi indiki bazar iqtisadiyyatı şəraitində dolayı vergilərin fiskal funksiyası, uçotu və onun auditinin aparılması metodikasının təkmilləşdirilməsi üzrə əsaslandırılmış nəzəri qaydaların və praktiki tövsiyyələrin işlənməsidir.

Dissertasiya işində elmi yeniliklər əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

- büdcəyə ödənilən dolayı vergilərin təsnifatı diaqram şəklində təklif edilmişdir;
- dolayı vergilərin büdcə ilə hesablaşmalarının, fiskal funksiyasının yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar uçot və auditintəşkilinin əsas istiqamətləri müəyyən edilmişdir;
- elektron auditin tətbiqi və onun əhəmiyyəti araşdırılmışdır;
- elektron vergi hesab-fakturalarının tətbiqi və uçotunun aparılması mexanizmi araşdırılmışdır;
- vergi orqanları tərəfindən müvafiq vergi xidmətlərinin həyata keçirilməsi və onların xarakterik üsulları nəzərdən keçirilmişdir;

- vergi uçotunun tətbiqinin metodoloji əsasları hazırlanmışdır;

Tədqiqatın informasiya bazası və işlənməsi metodları. Dissertasiyada nəzərdən keçirilən məsələlərin işıqlandırılmasında Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə müvafiq qanunvericiliyə, normativ aktlara, təlimatlara, metodiki göstərişlərə və iqtisadi ədəbiyyata istinad edilmişdir.

Mövcud informasiyalar əsasında iqtisadi nəzəriyyənin induksiya, deduksiya(ümumidən xüsusiyyə), analiz və sintez metodlarının köməkliyi ilə dissertasiya işinə dair lazımi təkliflər irəli sürülmüşdür

Dissertasiyanın həcmi və strukturu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflərdən, eləcə də istifadə olunmuş ədəbiyyatların siyahısından ibarət olmaqla 84 səhifə həcmindədir.

Girişdə mövzunun aktuallığı geniş şəkildə əsaslandırılmış və onun tədqiqinin əhəmiyyəti vurğulanmışdır.

Birinci fəsildə vergi sisteminin formalaşmasının nəzəri əsasları və xüsusiyyətləri, vergilərin funksiyaları, təsnifatı və dolayısı vergilərin vergi sistemində rolu, onların büdcə daxilolmalarında yeri nəzərdən keçirilmişdir. Belə ki, həmin fəsildə əvvəlcə dolayısı vergilərin uçotunun, sonra isə auditinin məqsəd və vəzifələri açıqlanmışdır. Fəslin sonunda dolayısı vergilərin mahiyyəti açıqlanmış, onların ölkəmizin vergi sistemindəki rolu və dövlət büdcə gəlirlərindəki mövqeyi dəyərləndirilmişdir.

Dissertasiyanın ikinci fəslində dolayısı vergilərin tətbiqinin mövcud vəziyyəti və dövlət büdcəsində onların rolu, əlavə dəyər vergisinin mahiyyəti, hesablanması metodları və dövlət büdcəsinə köçürülməsi xüsusiyyətləri, aksiz vergisinin tətbiqinin müasir vəziyyəti və dövlət büdcəsinə ödənilməsi qaydalarına

həsr olunmuşdur. Həmin fəsildə əvvəlcə əsas dolay vergilərdən olan ƏDV və aksilərin hesablanması və ödənilməsi üzrə təsərrüfat əməliyyatlarının mühasibat uçotunda əks etdirilməsi qaydası geniş şəkildə işıqlandırılmışdır.

Nəhayət dissertasiyanın sonuncu fəslində ölkəmizin vergi sistemində aparılan islahatların əsas istiqamətləri və dolay vergilərin fiskal funksiyasının təkmilləşməsi perspektivləri, dolay vergilərin uçot və auditindəki mövcud problemlərin müəyyən edilməsi və təkmilləşdirilməsi üzrə tövsiyələr verilmişdir. Bu fəsildə əvvəlcə dolay vergilərin uçotu, sonra isə auditinin təkmilləşdirilməsi yolları üzrə bəzi fərziyələr irəli sürülmüşdür.

Dissertasiyanın nəticə hissəsində tədqiqat işində aparılmış nəzəri təhlilin gedişində əldə olunan müddəalar ümumiləşdirilmiş və tövsiyə xarakterli təkliflər irəli sürülmüşdür.

Sonda isə istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı verilmişdir.